

UDC 811.161.1:929 Tolstoj N.

UDC 811.16

https://doi.org/10.18485/ms_zmsfil.2023.66.1.1

Изворни научни рад

Ана Кречмер

ПИСМЕНА КУЛТУРА ПРАВОСЛАВНЕ СЛАВИЈЕ
У РАДОВИМА НИКИТЕ ТОЛСТОЈА

Истраживања Никите Толстоја посвећена донационалној писмености код православних Словена спадају у најзначајнија у овом тематском кругу. У раду се скицира срж његовог методолошког апарата – концепција *Православне Слације* као вишевековног хомогеног културног ареала свих православних Словена, Влаха и Молдављана и анализирају се његови најважнији радови посвећени овој области истраживања. Посебна се пажња притом поклања двама темама, које се тичу позног периода *Православне Слације* (17–18. в.), а сразмерно слабо су проучене. То су: славеносрпска епоха српске културне и језичке историје и културно-језичка диференцијација унутар источне Слације. Посебна пажња поклања се, такође, особеностима научног приступа Никите Толстоја, који доследно оперише на ширем, надетничком нивоу и укључује у анализу, поред језичких, културолошке и историјске параметре.

Кључне речи: *Православна Слација*, донационална писменост, надетнички приступ, надлингвистички приступ, славеносрпски.

Nikita Tolstoy's research dedicated to pre-national literature among Orthodox Slavs is among the most significant in this area of scholarship. This paper sketches out the essence of his methodological apparatus – the conception of *Slavia Orthodoxa* as a centuries-long, homogenous cultural sphere of the Orthodox Slavs, Wallachians, and Moldovans – and his most important works in this field are analyzed. Special emphasis is placed on two themes related to the later period of *Slavia Orthodoxa* (17th–18th centuries), which are not otherwise well-studied. Those themes are: the Slavonic-Serbian period of Serbian history and cultural-language differentiation among the eastern Slavs. The specificities of Nikita Tolstoy's scholarly approach are also presented which, besides linguistics, include an analysis of culturological and historical parameters.

Key words: *Slavia Orthodoxa*, pre-national written heritage, supraethnic approach, supralinguistic approach, Slavonic-Serbian.

Донационална писменост православних Словена представља један од централних тематских блокова у истраживањима Никите И. Толстоја. Нарочиту пажњу су му привлачили руско (источнословенско) и српско подручје – за које је Толстој, дете руских емиграната, рођен и одрастао у Југослацији, био и лично посебно везан. Овде ће бити приказани основни правци и резултати његових истраживања у овом домену – као и методолошка база његовог истраживачког поступка. Интерес Н. Толстоја за управо ову област историјске славистике није случајан – њега су нарочито привлачила отворена, нерешена, занемарена питања и теме. Методолошку основу његовог приступа овој тематици представља концепција *Православне Слације*, при чему је историји писмене културе приступао контрастивно и у ширем, надетничком контексту. У славистици се, напротив, проучавању старијих словенских писмених традиција и њихових језика прилази обично из перспективе појединих

језика и етноса – у чему се може видети одјек романтизма, у оквиру којег је настала научна словенска филологија.

Словенски стандардни језици већином су млади, нарочито они код православних Словена. У таквој ситуацији постоји одређена тенденција ка претерано аутохтоној интерпретацији ‘своје’ етничке (националне) културе и њеног језика. У русистици се томе у совјетско доба придружује и одређена идеологизација истраживања. На пример, у досовјетско доба није био оспораван статус и улога црквенословенског (даље: цсл.) у донационално доба. Али сакрални – и туђи – књижевни језик није се уклапао у социјалистичку идеологију. Стога се у совјетској науци улога цсл. у историји и обликовању руског језичког стандарда сводила на минимум, или чак и негирала (уп. Обнорский 1946). И у србистици се ‘народност’ књижевног (стандардног) језика схвата као апсолутна врлина и мера његовог квалитета, а Вуков модел језика – као оптимално решење. Док се у русистици том народном, ‘својем’, супротставља (и негативно конотира) цсл., у србистици као опозиција Вуковој народности иступа славеносрпска писменост учених аустријских Срба. Другим речима, и у русистици и у србистици се заступало (и заступа се) схватање о предности народног језика, што се одражава у правцима и методологији истраживања културнојезичке историје. У совјетској русистици је уз то још свесно и доследно умањиван значај хришћанске компоненте те историје. У вези са тим треба поменути да не постоји валидна дефиниција *народног језика* – упркос високој фреквентности тог појма и у србистици и у русистици, на шта је више пута упозоравао и Н. Толстој.

Концепцију *Православне Слaвије (Slavia Orthodoxa)* формулисали су почетком 1960-их два великана историјске славистике, Никита Толстој и Рикардо Пикио (Толстој 1961; Риснио 1962). Програмски рад Р. Пикија био је објављен на немачком, који је већ тада у великој мери био изгубио некадашњи статус коинеа научне славистике. Рад Н. Толстоја „К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян” био је објављен 1961. у угледном часопису *Вопросы языкознания*. У вези с тим треба подсетити на глобални контекст тадашње совјетске науке. То је било доба релативне либерализације после Стаљина, што се одразило и на историјску русистику. Након вишедеценијске доминанте совјетске концепције аутохтоног развоја руског књижевног језика и одрицања значаја цсл. за тај развој, водећи русиста Виноградов (који је пре тога низ година био под репресијама) добио је могућност да објави своју (компромисну) концепцију старог руског књижевног језика са два типа – књишко-словенским (еуфемизам за цсл.) и народно-књижевним (који углавном остаје недефинисан) (Виноградов 1958).¹ То је било 1958. године, када се у Москви одржавао први послератни Међународни скуп слависта. Већи степен рехабилитације цсл. тада није још био могућ. Међутим, само три године касније Толстој у својем поменутом раду постулира егзистенцију културне заједнице Словена управо на основи конфесионалне одреднице – православља, са цсл. као заједничким језиком писмене културе. Овај фундаментални рад Н. Толстоја, чак

¹ Истој тематици посвећен је и његов рад „Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв.” (Виноградов 1934; 1938²).

врста манифеста, не само да није изазвао било какву озбиљнију научну дискусију у русистици већ није утицао ни на званичну слику руске књижевно-језичке историје, у којој се и даље заступала теорија аутохтоног развоја. Та совјетска теорија заступљена је, на пример, у ауторитетној монографији *Истоки и судьбы русского литературного языка* ‘сивог кардинала’ совјетске русистике Федота П. Филина из 1981,² дакле двадесетак година након рада Н. Толстоја. У међународним славистичким круговима концепција *Православне Слaвије* наишла је на више одјека. У следећем одељку рада биће приказане њене главне одлике – како на основу радова Толстоја, тако и неких других истраживача.³

Православна Слaвија (Pax) Slavica Orthodoxa схвата се као вишевековна културна заједница свих православних Словена (као и Влаха и Молдављана) у донационалном периоду. Реч је само о писаној, цивилизацијској (хришћанској) култури, док су се усмене народне културе развијале и обликовале у границама појединих етноса. Та заједничка писмена култура показује низ суштинских разлика како у односу на културе неправославних Словена,⁴ тако и Западне Европе. Главну њену дистинктивну особину чини изричита сакралност. У донационално доба уобичајена је појава да се језик цркве употребљава као књижевни, на шта у својим радовима о донационалним писменим језицима упозоравају већ Прашки лингвисти (уп. HAVRÁNEK 1963; 1971). У старије доба уобичајен је и високи ауторитет цркве у целокупном животу (а тиме и у култури) Европе. Особина *Православне Слaвије* састоји се у томе да сакралност културе постаје њена апсолутна доминанта. Њоме се детерминише читав низ других особина. На пример, одсуство световне компоненте у књижевности – световни жанрови се развијају сразмерно касно и налазе се на маргини жанровског система; њихов основни домен током векова остаје усмена народна култура. Писменост *Православне Слaвије* има чврсту хијерархијску структуру у облику жанровског канона. Његов модел представљен је, поред осталог, у раду „Однос старог српског књишког језика према старом словенском језику” (Толстој 1982).⁵ Модел се састоји од 14 нивоа (слојева), при чему су на самом врху жанрови нарочито блиски области сакралног: (1) литургијска, (2) химнографска, (3) хагиографска (житијна), (4) панегиричка писменост, док је при дну световна утилитарна писменост: (11) научна и оконаучна, (12) нецрквено право, (13) пословна и (14) свакодневна (Толстој 2004: 153). Горњи жанрови показују изузетну стабилност у времену и простору што је, такође, образложено њиховом сакралношћу – пошто је писменост⁶ сматрана елементом вере, свака промена у њој могла би (барем потенцијално) представљати одступање од праве вере. Као заједнички језик неутилитарне

² Монографија сумира резултате дугогодишњих истраживања Филина (уп. KRETSCHMER 1986: 33–36).

³ Схватања Р. Пикија овде неће бити разматрана (уп. Пикио 2002; 2003; Риснио 1962; 1991).

⁴ Постоји више предлога за аналогну номинацију неправославног словенства: *Slavia Latina / Romana / Christiana* (уп. МАРТ 1989; Живов 2002а). Треба поменути да културе ових ареала нису ни приближно толико хомогене као код православних Словена – оне се развијају у великој мери независно једна од друге (у глобалном контексту западног, не источног Рима).

⁵ Исто у: Толстој 2004: 148–156.

⁶ У коју не спадају утилитарни жанрови (право, администрација и сл. – уп. д.).

писмености *Православне Славије* иступао је цсл. (Толстој: *древнеславянский*) у својим локалним редакцијама (питању језика вратићемо се нешто касније).

Сакралност писмене културе *Православне Славије* образложила је и неке друге особине – као, на пример, одсуство индивидуалног ауторства. Наиме, преписивање текстова, као и стварање нових по постојећим канонима, спадало је у хришћанске дужности оних који су за то били оспособљени – као што је њихово читање (слушање) спадало у свакодневне обавезе православних хришћана. Другим речима, ауторство није било значајно као такво. Са тим у вези треба посматрати и начелну ‘отвореност’ текстова, њихову припадност целокупној заједници православних верника. Тиме се отварала могућност скраћивања и одређених промена текстова, њиховог пребацивања у састав других зборника и конволута и сл. – свакако, са изузетком горњих жанрова.

Питање језика писмености православних Словена, одн. питање његове припадности, спада у најсензибилнија у историјској русистици. Након више деценија одрицања цсл. компоненте у старој руској писмености, Виноградов је иступио са својом горепоменутом компромисном концепцијом двају типова старог руског књижевног језика. Међутим, појава ‘вишејезичности’ у старијим епохама сама по себи није нешто необично. Дискусија у русистици се води пре око питања статуса и функционалног репертоара појединих језичких облика (типова). У таквом контексту је почетком 1980-их настала концепција *диглосије* као вишевековне базичне језичке ситуације у *Православној Славији*. У темељу те концепције је социолингвистичка теорија коју је на грађи неколико савремених језичких ареала предложио Ч. Фергусон (FERGUSON 1959). Борис Успенски ју је транспоновео у дијахронијску перспективу (УСПЕНСКИЙ 1983) и на ареал Источне Славије. Али ситуација диглосије у ствари важи за *Православну Славију* у целини, барем у старије доба. Диглосија се схвата као посебна врста избалансираног билингвализма. Суоднос оба језика заснован је на принципу комплементарне функционалне дистрибуције – њихове сфере употребе су, дакле, строго одређене и одвојене. Језици у диглосији нису равностатусни – тзв. *high variety* има знатно виши углед, кодификована је и поседује текстовну традицију (као и низ других дистинктивних особина), док се *low variety* претежно употребљава у усменој свакодневној комуникацији. У тој улози обично иступа локални идиом, одн. његов функционални аналог – док као горња варијанта према Успенском код православних Словена иступа цсл. Око концепције диглосије предложене од стране Б. Успенског (која углавном остаје неприхваћена у русистици и данас) годинама је вођена оштра дискусија.⁷

У историјској русистици контроверзно се расправља и о карактеру развоја књижевног језика. У схватању совјетске школе то је еволутивни, континуирани развој, и то на бази народног језика. Континуитет књижевног језика постулира и истакнути представник научне руске емиграције Борис Унбегаун – само што је за њега то континуитет цсл. – од Владимира, великог

⁷ Не улазећи даље у ову тематику, треба ипак поменути да се добар део примедби не може сматрати довољно аргументованим. Анализу и преглед дискусије о диглосији до 1993. в. у: KRETSCHMER 1994.

кнеза и покрститеља Кијевске кнежевине до Владимира Лењина (УНБЕГАУН 1970; 1971). Александар Исаченко, други истакнути представник научне руске емиграције, напротив, смешта почетак формирања савременог руског књижевног (стандардног) језика тек у касни 18. век, и постулира пре тога, у доба Петра Великог и у послепетровски период, вишедеценијску фазу прекида и потраге за адекватним књижевним језиком, фазу, ‘ничије језичке земље’.⁸ Према томе, савремени руски књижевни језик није огранак, односно наследник језика старије, допетровске руске писмености. Компромисни став по овом питању заузима Херта Хитл-Фолтер, по којој у 17. и 18. веку долази до битних промена, али не и до потпуног прекида са старом традицијом (HÜTTL-FOLTER 1979; 1987). Приступ Н. Толстоја и ту се начелно разликује, јер он оперише у ширем, надетничком контексту. При томе он (као у одређеном степену и Успенски) доследно узима у обзир битне разлике културно-језичког развоја у Московској и у тзв. Југозападној Русији, тј. данашњим украјинским и белоруским пределима који су од касног 13. века припадали другим државама, већим делом Великој кнежевини Литванији, односно краљевини Пољској. Историјска русистика, напротив, обично занемарује језичку диференцијацију Источне Слације.

На фону овог увода у актуелно стање концепције *Православне Слације* биће укратко приказан рад у којем је Толстој пре више од пола века формулисао њене основе – „К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян” (Толстой 1961).⁹ Уместо у историјској славистици уобичајених истраживања у границама појединих етноса и култура, Толстој захтева надетнички приступ – на бази постулата о јединству писмене културе источних и делова јужних Словена и Влаха (Молдављана) од 9. до краја 18. века. Заједнички језик те јединствене културе, за који Толстој користи одредницу *древнословенски* (цсл.) (66), истражује се помоћу метода синхроних пресека (*синхронных срезов*). Притом се подвлачи варијабилност норми цсл. (у одређеним границама) у дијахроној перспективи – уз њену начелну стабилност (70). Функционални репертоар цсл. такође показује одређену варијабилност у појединим епохама одн. регионима. У истраживању се захтева строго историјски приступ, чиме се искључује (уобичајена у историјској славистици) оријентација према савременим нормама и канонима (66). Старословенски (даље: стсл.) као заједнички језик писмености *Православне Слације* дефинише се према следећим ознакама: сакралност, вештачки и надетнички карактер („ареально-интернациональный”), нормираност, функционалне разлике у односу на регионалне идиоме (68). Он иступа као модел¹⁰ („эталон”) за касније локалне редакције цсл. – овај његов статус заснован је на угледу канонских сакралних стсл. текстова (69). Ти текстови били су сврстани у строго хијерархијски жанровски канон (70). Делатност копирања канонских текстова иступа као механизам стабилизације норме (70–71).¹¹ Тај заједнички цсл. књижевни језик сматра се једном од

⁸ „Sprachliches Niemandsland” (ISSATSCHENKO 1983: 561).

⁹ Овде се користи издање у: Толстой 1998: 66–89, по којем се у заградама наводе стране.

¹⁰ О статусу модела уп. и стр. 66–67.

¹¹ О механизмима стабилизације норме у старије доба уп. АЛЕКСЕЕВ 1987.

централних формалних ознака *синкретичке* природе књижевности *Православне Слације* (71). Прелаз од синкретичке ка уметничкој књижевности везан је за нестанак целокупног комплекса верских, моралних и естетичких схватања која су била карактеристична за ‘грчко-словенски свет’ 10–17. века. Са тим нестаје и цсл. али све до у 17. век старе норме пажљиво се чувају. Треба узимати у обзир и чињеницу да се норма у прошлости схватала прилично широко (74). У раду се указује на неопходност емпиријске базе истраживања у облику репрезентативног текстуалног корпуса. У вези са тим нарочити значај добија питање одређивања граница тог корпуса, о чему се у раду детаљно расправља. Ту спада, поред осталог, питање односа између цсл. и локалног идиома – према Толстоју ради се не о билингвализму, већ о односу језгра и периферије (74–76). Зато, на пример, реконструкцију староруског књижевног језика није могуће одвојити од цсл., који је иступао као стабилизатор (74). У раду се даје и графички приказ односа различитих језичких манифестација код православног словенства (77). У вези са тим обрађује се и питање варијабилности у границама заједничког модела (77–80), укључујући ту и питање временских одредница и периодизације писменог језика (80–85). Методолошки је значајно и упозорење на специфику донационалних књижевних језика, као и оправдана критичка запажања у погледу претеране усмерености истраживања према ‘народности’ књижевног језика, што води селективном приступу корпусу и занемаривању канонских цсл. текстова у корист ‘народних’. Као што је познато, у славистици се и данас води полемика о дијалекатској основи стсл. Према Толстоју, међутим, она није значајна – јер је у питању његова функција књижевног језика (85–86). Генетска блискост између стсл. и словенских идиома („субстрата”) омогућавала је њихову интерференцију, као и стране позајмљенице. Толстој више значаја додељује специфичној појави ‘миграције центара’ унутар православног словенског света. Локалне редакције иступале су при томе као компоненте цсл., а корисници су осећали како њихову дијалекатску базу, тако и интернационалну природу – пре свега у облику бројних грецизама (у синтакси, фразеологији, лексци) (87). При томе се подвлачи да моделирање историје цсл. не само да не искључује бављење историјама појединих словенских књижевних језика, већ представља неопходан услов за то, јер „народно-литературный тип’ из-за крайней неустойчивости его норм, а может быть, и отсутствия их в древнейшую эпоху трудно поддается исследованию без соотношения с моделью (нормой) ‘книжнославянского типа’” (88). На крају се предлаже следећа схема периодизације цсл. као заједничког писменог језика православног словенства:

- (1) 9–10. (делимично 11. век): рана (стсл.) фаза; епицентар развоја чине у ово доба Македонија и источна Бугарска.
- (2) 12–16. век: средња (цсл.) фаза у којој се издвајају:
  - (а) период одређене децентрализације (12–13. век);
  - (б) период централизације (14–15. век); од нарочитог су значаја у овом периоду Трновска и Ресавска школа и њихов, тзв. 2. јужнословенски утицај код источних Словена;
  - (в) крај 15–16. век: ремештање центара у Западноу и Московску Русију и почетак децентрализације; у 2. пол. 16. века делови канонске писмености и

црквене омилитике у појединим ареалима испадају из сфере цсл. књижевног језика (то се показује на примеру Пересопницког Јеванђеља и дамаскина).

- (3) 17–18. век: позна (цсл.) фаза, у којој се издвајају:
 (а) 17. век: децентрализација; паралелни развој ‘ареалних’ и ‘локалних’ књижевних језика ван сфере цсл.; центри: Кијев, Вилњус, Москва;
 (б) 18. век: последња централизација под утицајем позног руског типа књижевног језика; центар: Москва; у 2. половини 18. века: формирање националних словенских књижевних језика (88–89).

Толстој указује на веома сложене процесе који су се одвијали током 17–18. века и који су припремили тло за националне словенске књижевне језике. То је доба ‘кризе’ заједничког цсл. књижевног језика: у њега улази већи број елемената руског супстрата; истовремено се сужава његов функционални репертоар, иако се у српском и бугарском подручју још чува његова унификаторска функција. Нарочито се истиче сложена ситуација односа књижевног и пословног језика, утицај латинизама и западноевропских позајмица и др.

Нешто каснији Толстојев рад „Древнеславянский литературный язык в XII–XIV вв. (его функции и специфика)” (Толстой 1989)¹² односи се на средњу фазу цсл. У 12. веку цсл. (стсл.) већ је иза себе имао преко два века историје и развоја. Стсл. традиција је нестала у западнословенским пределима, где се налазио њен изворни центар – али се сфера његове употребе од краја 10. века проширила на Источну Слaviју, након покрштавања по византијском обреду. У овом средњем периоду већ се јасно издвајају локалне редакције заједничког књижевног језика – у раду се даје њихов преглед на основу фонетских и графичких ознака (90–91). Као механизам стабилизације књижевног језика иступа заједничка књижевност (93–94). Она је била изричито сакралне природе, већином преводна, пре свега са грчког, који Толстој сматра као ‘идеални модел’ за цсл. – у сферама стилистике, поетике, делимично фразеологије, лексике и семантике (али и граматике – синтакса). Грчко-црквенословенски билингвализам је притом стизао чак до сфере усмене употребе – у оквиру скрипторија и преводилачке делатности. Крајем средњег периода шири се корпус не само професионалне, већ и параконфесионалне писмености (крмчије, номоканони, апокрифи), као и жанровски састав неконфесионалне писмености (хронике, приповедачки, поучни и научно-популарни текстови). При томе расте број оригиналних радова. Границе између локалних књижевности су дискретне, али се чува јединство језика (95). Не оспоравајући познату одредницу Лихачова „литература-посредница” у односу на заједничку цсл. књижевност, Толстој ипак упозорава на то да за њу исто важе одреднице ‘књижевност-основа’ одн. ‘књижевност-извор’ – када су у питању њени односи са локалним књижевностима (95–96). Упозорава се и на то да стара књижевност није поседовала комплетну жанровску структуру, а њен језик није био поливалентан (96). У вези са тим наводи се хијерархички жанровски канон. Његове горње рубрике (1–7) заступљене су заједничком, надетничком књижевношћу (литургијом, химнографијом, хагиографијом, патристиком и сл. – укључујући апокрифе). Док доње рубрике (8–12)

¹² Овде се користи издање у: Толстой 1998: 90–101, по којем се у заградама наводе стране.

заузимају жанрови локалних, етничких књижевности (историографија, ходо-дочашћа, научни, правни и пословни списи и сл.) (96–97). Изоморфна је била сфера језичке употребе – у заједничким, надетничким жанровима употребљавао се цсл., у осталим жанровима – локални књижевни језици (98). Језичку ситуацију овог доба Толстој дефинише као дискретну диглосију (јер се ради о генетски блиским језицима) уз различите мешовите облике. Књижевнојезичка ситуација у целини одређује се као хомогена диглосија¹³ и упо-ређује се са ситуацијом код неправославних Словена – која показује много већи степен хетерогености. Тамо је заступљен хетерогена диглосија уз немогућност прелазних одн. макаронских облика (98–99). У вези са тим подвлачи се улога и углед византијске културе у ‘грчко-словенском’ културном свету под чијим је утицајем настала „словенска рецензија (редакција) визан-тијске културе” (Лихачев 1968: 18) (99–100). Истиче се и појава *миџрације ценџара*, коју Толстој сматра за једну од најважних особина *Православне Слaвије*. За средњи период, којем је посвећен рад, од централног је значаја реформа црквених књига бугарског патријарха Јефтимија из средине 14. века, чији одјек представља 2. јужнословенски утицај, који је имао изузетне последице за писмену културу Источних Словена и њен језик (100–101).

Веома је интересантан постулат изоморфизма између структуре језичке ситуације и конфесионалне и етничке самосвести тога доба. Градација у језику спроводи се од надетничког општесловенског књижевног језика преко књижевних језика појединих словенских народности све до локалних усмених дијалекатских облика. Конфесионална градација обухвата припадност конфесионалном (православном) макроареалу, онда словенској заједници (језичкој и племенској), конкретном словенском етносу и, на крају, ужој, регионалној заједници. У овом периоду може се видети јачање треће карике конфесионално-етничке структуре и слабљење четврте, у чему Толстој види утицај параметра државности. Ситуација у неправославном словенском свету и у овом погледу је била другачија (101).

Рад „Взаимоотношения локальных типов древнеславянского (литературного) языка позднего периода (2-я пол. XVI–XVII вв.)” (Толстой 1963)¹⁴ посвећен је каснијем периоду цсл., који је, према Толстоју, сразмерно слабо проучен, а истраживање се води у границама историја појединих словенских језика (102–103). У раду се упозорава на методолошке недостатке конвенционалних истраживања, у које, поред осталог, спадају занемаривање битних разлика између историје језика као система и историје књижевног језика (за старије доба потребна је и даља диференцијација: *књижевни – њисмени језик*). У томе Толстој види утицај младограматичке парадигме, али указује и на објективне проблеме са којима се суочава истраживач – у касније цсл. доба односи између заједничког цсл. и локалних супстрата нарочито су сложени. Историју цсл. књижевног језика Толстој посматра као прилично доследну промену периода централизације и децентрализације – што се испољава у *миџрацији ценџара* (103–104). Развој цсл. представља дискретан процес, при чему свака нормализација води архаизацији – док развој супстрата, напротив,

¹³ При томе остаје неразјашњен однос између билингвализма и диглосије.

¹⁴ Овде се користи издање у: Толстой 1998: 102–147, по којем се у заградама наводе стране.

представља еволутиван процес (105). Рад садржи низ других занимљивих, пре свега методолошких запажања. Поред осталог, подвлачи се да стсл. иступа као *модел* заједничког књижевног језика, што подразумева како његову стабилност (иза које стоји принцип непоколебљивости сакралног језика) у времену и простору, тако и одређену варијабилност норме (106). Сложени односи надетничког цсл. са локалним књижевним језицима водили су њиховој креолизацији, настанку хибридних облика. Као пример наводи се (и иначе веома занимљив) превод Библије белоруског културног посленика Франциска Скорине (објављен пре превода Библије Мартина Лутера) (106). Код Источних Словена хибридан писмени језик формира се након 2. јужнословенског утицаја. У њему су се на бази модела источнословенских језика ‘рестаурисале’ цсл. норме „в духе представлений тогo времена о дрсл. языке” (107). Други јужнословенски утицај је, према Толстоју, од огромног значаја, али није још довољно проучен. При томе, основна пажња поклања се фонетици и графици, док се подсистеми лексике и синтаксе занемарују.¹⁵ Према Толстоју, овај утицај на источнословенском тлу жив је све до 17. века¹⁶ (107–109). У језичкој свести друштва формира се низ готово непромењивих ознака, које се схватају као обавезна обележја свете старине („священной старины”). То се показује на примеру културно-језичке ситуације у Московској Русији у 16. веку (109–111), али последице се осећају и у 17. веку. Током 16. и 17. века мења се целокупан општеевропски контекст – то је доба реформације и противреформације и увођења унијатства у деловима Славије. Толстој се посебно бави формирањем етничких књижевних језика у контексту реформације – словеначког, румунског, албанског, чешког, пољског, литванског (111–116). Али у фокусу пажње је ипак ситуација у Источној Славији. На њене просторе се са словенског Југа, освојеног од стране Турака, центри цсл. културе премештају у тзв. југозападну као и Московску Русију. За разлику од конвенционалних третмана источнословенске културнојезичке историје, Толстој јој приступа диференцирано, доследно издвајајући два веома различита ареала – Московску и тзв. (југо-)западну Русију. Последњој се поклања нарочита пажња, на пример, делатности белоруских калвиниста (код којих је видљив и утицај аријанства) – преводу катихизиса Симона Будног одн. двојезичном (цсл. – белоруском) издању Јеванђеља аријанца Василија Тјапинског. Двојезичност и вишејезичност је и иначе заступљена у конфесионалној писмености овог терена (114–115). Било је и украјинских превода Светог писма, али су они, за разлику од радова белоруских културних посленика, остали у рукопису. У овом контексту посматра се *ѝросѝа мова* – језик на основи локалног идиома који је у 16–17. веку био у употреби у несакралној писмености Велике кнежевине Литваније и пољско-литванске државне заједнице. У ово доба Толстој сврстава и почетке писменог руског језика на основи језика Москве (115–116).¹⁷

Веома је занимљив типолошки приступ књижевним језицима централне и источне Европе средином 16. века (116–118), које Толстој сврстава у три базична типа:

¹⁵ О нарочитом значају синтаксе за дијахронијска истраживања уп. HÜTTL-WORTH 1978.

¹⁶ У русистичи се тај утицај датира обично сред. 14– сред. 16. века.

¹⁷ О улози московског коинеа у формирању великоруског писменог језика уп. ЛАРИН 1961.

- I. Књижевни језици без претходне писмене традиције: словеначки, лужичко-српски, литвански, румунски, албански – ситуација хетерогене диглосије одн. полиглосије.
- II. Књижевни језици са претходном писменом традицијом: чешки, пољски, хрватски – ситуација хетерогене диглосије одн. полиглосије.
- III. Књижевни језици са претходном писменом традицијом: грчки, великоруски, бугарски, српски; делимично „западноруски” (укр., бел.) – ситуација хомогене диглосије.

Дакле, у ‘грчко-словенском свету’ (сем румунског ареала) у ово доба била је заступљена хомогена диглосија, а у Централној Европи – хетерогена. Границу између ‘грчко-словенског’ и ‘латино-словенског’ света према Толстоју чинила је управо тзв. Западна Русија, у којој је у ово доба језички контекст био веома сложен (углавном у облику хомогеног мултилингвализма) и без аналога у ‘грчко-словенском’ свету (118). Њеној језичкој ситуацији (делимично у поређењу са Московском Русијом) поклања се посебна пажња (118–142). Као центри цсл. писмености иступају Вилњус и Кијев. Поред тога, у употреби су пољски и западноруски књижевни језик¹⁸ (119). Толстој посебно истиче слободу филолошког приступа текстовима, чак и конфесионалним – чега није било ни у Московској Русији ни у Јужној Слaviји. У сложеном контексту тзв. Западне Русије језик добија статус симбола (верске) припадности – православни источни Словени служе се цсл. (и грчким), док су пољски и латински – језици католичке околине (120). У ово доба развија се оштра верска (и језичка) полемика између католика (и унијата) и православаца. Занимљиви су аргументи које се наводе у корист одн. против употребе цсл. као књижевног језика. Исусовац Петар Скарга га одбија јер „со словенским јазыком никто ученым стать не может”. Он није нормиран, нема граматика и речника – док католичка црква има (латинске) школе и сферу образовања. Православац Иван Вишенски, напротив, пише да ђаво мрзи словенски језик, јер га Бог највише воли зато што је „без поганскихъ хитростей и руководствъ, се же естъ кграматикъ, риторикъ, діалектикъ и прочиѣхъ ихъ коварствъ тщеславныхъ, діавола вмѣстныхъ” (120). При томе су обе стране у полемичке сврхе употребљавале световне језике. Православци – просту мову и пољски (од 1660-их – готово само још пољски), католици и унијати – просту мову. Цсл. није био оспособљен за световне сврхе (120–121) – али његово познавање било је важно за сврхе католичења. Скарга је чак заступао идеју да католичка црква треба да уведе своје православне цркве како би одгајала католике који знају ‘словенски’ језик (121). У овом језичком контексту настају двојезични текстови (за које није знала остала *Православна Слaviја*) са паралелном употребом цсл. и прости мове одн. пољског и прости мове. Било је и ‘превода’ са пољског који представљају готово чисту граfiјску транспозицију латинице у ћирилицу (122). Све то водило је повећању варијабилности норме и у некодификованом цсл. и у простој мови (при чему као најстабилнија иступа морфологија). У раду се приказује више двојезичних споменика верске полемике (122–126). Такви текстови заступљени су од краја 16. века до 1630-их година – овај период Толстој сматра веома значајним

¹⁸ *Проста мова* – „експеримент создания своеобразного литературного койне”.

за формирање касног цсл. (у вилњуском и кијевском центру) и просте мове и за продор пољског на украјински и белоруски језички простор (127). У оквиру тога даје се преглед развоја просте мове на прелазу из 16. у 17. век, стварања хибридног језика на основи цсл. и просте мове одн. лавовског и вилњуског коинеа (обрађених и оспособљених за функције писменог језика) (127–128). Ситуацији у Западној Русији приступа се у ширем контексту који укључује целу Источну Слатвију, Јужну Слатвију и централну Европу (128–129). Нарочити интерес заслужује анализа жанровског састава источнословенске писмености у Пољској, где је проста мова успела да доспе чак у сферу професионалне писмености (све до литургије). У целини гледано, полиглосија је на овом тлу била донекле уређена (129–133).

Међутим, управо веома широки језички репертоар овог подручја био је узрок кризе цсл. Осећај кризе цсл. изазивао је покушаје његовог сређивања, стабилизације. Тако настају први покушаји кодификације – што се показује на примеру делатности Зизанија, Смотричког, Острошког круга. У вези са тим указује се на знатно раније сличне подухвате у Латинској Слатвији (131–137). У Западној Русији заступљена су два начелно различита начина нормализације цсл. – *іѣксійолошки* („исправление книжное”) који има дугу традицију у *Православној Слатвији*,¹⁹ и *ірамайички*, за који се у ‘грчко-словенски’ свету пре 17. века готово није знало и који је настао под утицајем сличних кодификацијских подухвата у Латинској Слатвији (134–136). Као најзначајнији резултат текстолошког приступа наводи се Острошка библија, настала 1581. по образцу Генадијевске библије (1499), у којој је заступљен канонски позни цсл. језик. Он се преузима готово без промена у Московској Русији и служи касније као ауторитетни образац и норма широм *Православне Слатвије* све до појаве нове редакције настале по наредби цара Петра 1712. (136–137). Граматички приступ представљен је у граматичи Мелетија Смотричког (1619). Њена редигована руска верзија штампана је у Москви 1648. – што је за Толстоја симбол победе Москве као цсл. центра за цео ‘грчко-словенски’ свет. Тој победи доприноси и политички контекст – успеси Москве у борби за украјинске пределе, за уједињење Велике и Мале Русије (1648–1654). Међутим, за Белу Русију то је доба максималне експанзије пољске шљахте и пољског језика (137–139).

Језичка ситуација у Московској Русији била је хомогенија него у западним деловима Источне Слатвије. На прелазу из 16. у 17. век има одређене демократизације везане пре свега за ширење жанровског састава. У вези са тим истиче се значај пословног језика („приказной язык”) – који, као и елаборисана форма говорног језика (московски коине) улази и у одређене сфере (несакралне) писмености. Опозицију им чини цсл. (накићен западноруским ‘барокним оделом’) који иступа у два типа са различитим жанровским сферама. Први је заступљен искључиво у, за Московску Русију новим, барокним жанровима, пре свега у реторици и полемици, други – у традиционалним канонским жанровима. Толстој упућује на одређену тенденцију ка самоизолацији, ка езотеричној употреби књижевног језика у уском кругу зналаца. Заступљени су и хибридни облици – као, на пример, писменост расколника,

¹⁹ О нормализаторским приступима у старој Русији уп. АЛЕКСЕЕВ 1987.

преводна историографија и други научни текстови. У Московској Русији, дакле, стално су присутне две супротне тенденције – ка приближавању књижевног језика говорном народном и ка издвајању високог ‘словенског’ језика (139–142).

Језичка ситуација у Источној Слатвији упоређује се са оном на православном словенском Југу. Ту се у 16–17. веку углавном чува традиција Трновске и Ресавске школе, док од 18. века на српским и бугарским подручјима јача утицај цсл. позног московског типа. У бугарским и македонским земљама значајна је била улога дамаскина – поучних зборника по обрасцу новогрчког *Θησαυρός* Дамаскина Студита (1557–1558). Овде настају бројни хибридни текстови са јаким утицајем цсл. (Пајсије Хиландарски и Софроније Врачански). Говорни језик неометано се развија у правцу аналитизма, али се види и развој у правцу будућег бугарског националног књижевног језика (142–145).

У српским земљама у 2. пол. 16. и у 17. веку народни говорни супстрат у књижевности слабо је заступљен. Стара србуљска традиција траје овде до почетка 18. века (иако у ограниченом обиму), при чему границу чини делатност Рачана. Нарочити интерес, према Толстоју, представљају српски летописи (145). Административно-пословна и дипломатска писменост у ово доба активно је заступљена само још у Влашкој и Молдавској кнежевини. Ту се од доба Цамблака и до у 17. век одвија активна посредничка делатност између словенског Југа и Истока. Паралелно се развија писменост на румунском и настаје широки круг његових значајних рукописних и штампаних споменика. У 17. веку ту се устаљује кијевски (источнословенски) тип цсл., што је везано за делатност кијевских учитеља и штампара у Молдавији у доба господара Василија Лупе и Матеја Басарабе. Тај тип цсл. задржава се све до 2. пол. 18. века – тј. краја цсл. периода у румунским пределима (146). Јачање московског типа позног цсл. (на бази нормe заступљене у граматички Смoтpицкoг) у 18. веку на југу *Православне Слатвије* Толстој сматра последњом централизацијом и нормализацијом овог заједничког књижевног језика православног словенства. То је истовремено и доказ за постојање православне словенске заједнице и у ово касно доба, уп.:

„не было локально замкнутого, независимого и параллельного развития древнеславянского языка в отдельных странах или локальных ареалах, а шел процесс развития, при котором соотношения между одельными изводами устанавливались по принципу сообщающихся сосудов, с обнаружением стремления к общему уровню” (147).²⁰

Специфика културе *Православне Слатвије* формирала је схватања људи који су у њој живели. Овој тематици посвећен је веома занимљив рад „Старинные представления о народно-языковой базе древнеславянского литературного языка (XVI–XVII вв.)” (Толстой 1976).²¹ За православне Словене начелно је била битна непромењивост културе (и писмености), које су биле

²⁰ Уп. рад „Роль древнеславянского литературного языка в истории русского, сербского и болгарского литературных языков в XVII–XVIII вв.” (Толстой 1962; српски превод у: Толстой 2004: 23–44), који се бави завршним периодом цсл. као заједничког књижевног језика православног словенства.

²¹ Овде се користи издање у: Толстой 1998: 148–173, по којем се у заградама наводе стране.

обележја вере. У темељу погледа православних Словена на живот и свет су традиција и вера „без анализа исцедования и описания” – *анализа* се у сазнању везала за сумњу, којом се угрожавала непромењивост, стабилност традиције, тј. вере (148). Такав животни став био је, према Толстоју, разлог за то што се вековима није осећала потреба за кодификацијом књижевног језика – за разлику од Латинске Слaвије (148–150). Уколико је филолошка делатност у *Православној Слaвији* и била заступљена, она се одвијала у оквирима текстолошког, не граматичког приступа (као у Латинској Слaвији). Зато граматикографска делатност почиње не у Московској, већ у Западној Русији – у ситуацији сталног контакта са европским културним моделом и у контексту глобалне конфесионалне борбе (реформација, противреформација, настанак црквене уније) (150). Ту настаје граматика Смотричког, покушај кодификације позног цсл., за који је био уобичајен назив „словенски”. Та одредница у 16–17. веку била је мултисемантичка, а целокупна језичка ситуација била је прилично сложена.

У Московској Русији је књижевни језик (према Виноградову) био заступљен са два типа (уп. г). Према Собољевском, Русија „пользовалась двумя языками. Один из них был литературным, другой живым и деловым. Первый в своем основании был не русский, а церковнославянский язык...” (Соболевский 1911: 1) (152). Према сведочанству Немца Лудолфа у Московској Русији крајем 17. века била је заступљена стриктна опозиција „словенски” језика и локалног идиома. Неки странци, међутим, нису правили разлике међу њима, већ су указивали на сродство свих словенских језика (153–154). „Словенски” је за већину странаца био и језик богослужења (154–155). Другачији став по овом питању заузима хрватски аутор Јурај Крижанић, који је у 2. пол. 17. века дуже боравио у Русији.²² Он поистовећује цсл. и руски и предлаже назив *руски* за заједнички књижевни језик *Православне Слaвије* (155–156).

У раду се детаљно разматра питање о томе како се схватала дијалекатска основа цсл. у прошлости, као и питање да ли се осећала опозиција између њега и локалних идиома (156–172) – како код православних Словена, тако и код странаца. Тако, пољски историчар Меховита сматра да је језик богослужења *словенски* (српски), који он супротставља *словенском* руском који је у употреби у Московској (Велика Русија) и у Русији (Бела и Мала Русија) (160). И у расправи између московских богослова и граматикографа Лаврентија Зизанија²³ из Западне Русије, коју је на почетку 17. века наложио патријарх Филарет, ради се о опозицији *руски* – *словенски* (српског порекла). Ова полемика добро показује усмереност московских богослова (као и руских расколника) на ‘свету старину’, на традицију.²⁴ Тиме се образлаже и став Московске Русије према дошљацима из Западне Русије, који су генерално били сумњичени за јерес. Они су зато поново крштавани, чак и владике и монаси. Свима њима је било ускраћено право приступа деловима цркве. Према Грцима, православним јужним Словенима, Власима и Румунима није се, међутим, тако понашало (160–163). У Московској Русији сматрало се да је у богослужењу

²² При томе низ година у изгнанству у Сибиру.

²³ Аутор азбуке и граматике цсл. (1596).

²⁴ Уп. г. ‘текстолошки’ приступ цсл.

у Западној Русији у употреби исти *словенски*, али се за говорни језик тих предела употребљавала одредница *лиџвански* (163–164),²⁵ док је одредница *срџски* у односу на цсл. имала пре значење *јужнословенски*. У вези с тим треба поменути да је у Московској Русији тога доба била добро позната српска ресавска редакција цсл. као и делатност Пахомија (Србина) Логотета.²⁶ За Србина у Москви сматран је и угледни митрополит Кипријан,²⁷ који је био пореклом Бугарин. Као Србин се изјашњавао чак хрватски католик Јурај Крижанић, вероватно зато што је сматрао да је тај етноним боље познат у Московској Русији (164–166). Није ретка појава синонимне употребе лингвонима *словенски* – *руски* (166–167).

У раду се разматрају погледи московске цркве (неретко прилично негативни) на преводилачку делатност странаца Максима Грека и Кипријана и њихових школа и на разлике у њиховим приступима (167–172). Руски расколници, међутим, нису између њих правили разлику – важније је за њих било питање разилажења између дониконских и никонских богослужбених књига. Као пример наводи се текстолошка студија расколника протопопа Никите о томе (170–171). Напротив, углед управо српских „старописаних” текстова код расколника био је нарочито висок.

За разлику од истока *Православне Славије*, где се ‘словенски’ сматрао српским (јужнословенским), на словенском Југу општеприхваћено је било мишљење о његовој руској дијалекатској основи (172).

На крају рада указује се на важност проучавања сведочанстава о томе како се у каснијем периоду *Православне Славије* схватала природа цсл. и његов однос према другим словенским језицима. У овом погледу важни извори су предговори, поговори и различити коментари у источнословенским споменицима, као и записи на маргинама, азбуковници и сведочанстава странаца о Славији.

Резултати вишедценијских истраживања ареала *Православне Славије* сумирају се у раду „*Slavia Orthodoxa* и *Slavia Latina* – общее и различное в литературно-языковой ситуации (опыт предварительной оценки)” (Толстой 1995).²⁸ На почетку Толстој подсећа на једну студију Будиловича из 1892. у којој се цсл. приступа у светлу оба класична (старогрчког и латинског), пет савремених западноевропских и четири словенска језика (30–31). Према Толстоју, занимљива је већ сама идеја упоредног приступа у општеевропском контексту – што је веома ретка појава. У вези са тим подвлачи се значај радова Рикарда Пикија. У фокусу пажње је стсл. (цсл.) и функционална подударност и разлике између њега и писмених језика старе Европе – латинског, грчког и готског.²⁹ Најважнијим ознакама стсл. Толстој сматра његов вештачки карактер, сакралност и функцију језика општесловенске мисије

²⁵ Треба узимати у обзир да је у старије доба самоназив источних Словена у Великој кнежевини Литванији био *лиџвин* (док су етнички Литванци употребљавали пре свега племенске етнониме). Ово не важи за сферу лингвонима.

²⁶ Српски светомонах, хагиограф, који је у 15. веку деловао у Великом Новгороду.

²⁷ Митрополит Кијевски и Руски († 1406), поглавар руске цркве, која тада није још била аутокефална.

²⁸ Овде се користи издање у: Толстой 1998: 30–42, по којем се у заградама наводе стране.

²⁹ При томе се посебно подвлачи аријанска позадина готске писмености.

(32–33). Са настанком стсл. у Европи у 10. веку, поред романско-германског и грчко-византијског макроареала, формира се трећи, словенски – који је према интенцији Солунске браће требало да постане општесловенски (33). На позадини кратког осврта на ситуацију у Латинској Славији (33–35) у раду се приказује културно-језички развој *Православне Славије* и његове специфичне ознаке – јединство и континуитет (сакралног) књижевног језика у целокупном ареалу све до 18. века, намерна успореност развоја уз доследну тежњу ка стабилности, чак непромењивости писмене културе – усмереност на конзервацију ‘свете старине’. У донационално доба нема одвојеног развоја појединих (етничких) књижевних језика – као што је случај код неправославних Словена, већ постоје локалне редакције цсл. Уз начелну стабилност, стсл. (цсл.) показује и одређену варијабилност и флексибилност норме. Као пример наводе се разлике у језику преводних и оригиналних текстова – у којим неретко има свесног одступања од цсл. норме. Током историје цсл. смењују се фазе централизације и децентрализације његове норме (35–37). У Латинској Славији етнички књижевни језици се обликују сразмерно касно (14. век: чешки; 15. век: пољски; 16. век: словеначки; 16–17. век: лужичкосрпски; крај 18. века: словачки), док у *Православној Славији* заједнички књижевни језик на словенској основи постоји већ од 10. века. У Латинској Славији заступљен је другачији систем књижевно-језичких односа. Овде нема заједничког културног центра нити заједничког културног језика сродног словенским. У старије доба у појединим случајевима има утицаја једног ареала на други (на пример, чешког на пољски). Касније, у процесу формирања етничких књижевних језика, јаче је заступљено одвајање (на пример, словачког од чешког) (37–39). Разликују се и стилистички системи. У *Православној Славији* постоји строга дистрибуција жанрова између цсл. и локалних језика – уз дискретне граничне сегменте са мешовитим језичким облицима. У Латинској Славији књижевни језик и локални идиоми строго су одвојени, нема мешања и нема ‘средњег’ решења (38). У *Православној Славији* представљена је диглосија која касније прелази у диференцирани (али јединствени) систем три стила. У Латинској Славији постоји хетерогена диглосија, који се завршава потпуним потискивањем латинског (‘језика-посредника’). У *Православној Славији* поједини етнички књижевни језици обликују се према различитим моделима. Руски чува цсл. традицију, док српски прекида са њом (поред осталог, у корист зближавања са хрватским). У бугарском је заступљена компромисна позиција према цсл., за украјински и белоруски је типично одвајање од њега, а за македонски – одвајање од српског и бугарског (38–39). У овом контексту наводи се мишљење Трубецког о руском књижевном језику:

„будучи модернизированной и обрусевшей формой церковнославянского языка, русский литературный язык является единственным прямым преемником общеславянской литературной традиции, ведущей свое начало от Первых учителей славянских, т. е. от конца эпохи праславянского единства (Трубецкой 1927: 94)” (39).

Развој писмености (књижевности) у оба дела Славије одвија се изоморфно развоју у сфери књижевних језика – јер су и књижевност и језик конституенти

културе. У *Православној Славији* заступљена је заједничка (цсл.) књижевност са одређеним жанровским саставом и каноном. Према Толстоју, она има не само статус ‘књижевности-посредника’ (како то види Лихачов), већ аутономни статус основе за целу *Православну Славију* (39–40). Иако се на почетку калкира систем византијске књижевности, књижевност Православне Славије била је аутономна и независна од грчке и латинске. Код неправославних Словена локалне књижевности се развијају одвојено – у контексту опште-европске латинске традиције (40).

Толстој иступа против претеране усмерености истраживања историје писмености код православних Словена на националну специфику и занемаривање њене заједничке позадине (која се неретко у конвенционалним истраживањима представља као нешто ‘туђе’). Захтева се, напротив, предност наднационалног приступа – јер се и однос ‘својег’ и ‘туђег’ у старој Православној Славији схватао другачије него данас (40–41).

Надетнички контекст имају и истраживања Н. Толстоја посвећена почецима словенске писмености, делатности и добу Солунске браће. Показаћемо то овде на примеру рада „Роль кирилло-мефодиевской традиции в истории восточно- и южнославянской письменности”, објављеног поводом 1100 година мисије Ћирила и Методија (Толстой 1963).³⁰ Борба православних источних и јужних Словена за ћирилометодијевску традицију, за заједничку културу и њен језик одиграла је огромну улогу у 19. в., у време словенског националног препорода – нарочито код западних и јужних Словена (150). У фокусу рада су, међутим, 16. и 17. век, који се приказују на фону прегледа ранијег периода историје. При томе се истиче значај словенског света у опште-европском контексту у 9. веку, у доба ћирилометодијевске мисије (140–141). Упркос различитим теоријама о дохришћанској писмености код Словена – за које нема валидних доказа, словенска писменост почиње тек са мисијом Солунске браће. Византија је, као што је познато, у сврху мисије дозвољавала употребу и локалних идиома. У оквиру овога се разматра питање језика и тзв. ‘тројезичне јереси’, на грађи *Житија* Константина Филозофа и списа Црнорица Храбра (142).

Пре доласка Мађара у Панонију и пада Великоморавске кнежевине на прелазу из 9. у 10. век западни и јужни Словени нису били одвојени једни од других – тако да је мисија Солунске браће могла да се одвија у безмало општесловенском контексту. Када се крајем 11. века у западним словенским пределима гаси мисионарска делатност у традицији Ћирила и Методија, велики део Словена већ се око три века служио заједничким књижевним језиком (143).

И овај рад бави се питањем дијалекатске основе стсл. – које Толстој из више разлога не сматра битним. Један од разлога чини висока дијалекатска хомогеност словенског ареала (много већа него, на пример, код германских језика). У 9. веку, за време Ћирила и Методија, словенски дијалекатски континуум у великој мери још чува стање касног прасловенског. Други разлог је у томе што је стсл. био елаборисан књижевни језик, врста ‘наддијалекатског модела’ – за разлику од географски везаних дијалеката. За разлику од

³⁰ Овде се користи издање у: Толстой 1988, по којем се у заградама наводе стране.

њих, он је био истовремено ограничен социјално и није био подједнако у употреби код свих слојева друштва.³¹ Стсл. – за разлику од дијалеката – показује и јак утицај грчког, нарочито у лексици (са око 1200 грецизама – при лексичком саставу класичних стсл. текстова од око 9000 лексема), у творби речи, стилу, синтакси. Стсл. од самог свог настанка има, дакле, обележја интернационалног, међусловенског језика – као и његов наследник, цсл. (143–144). У оквиру тог постулата разматра се питање стабилизације ћирилометодијевског наслеђа као алата међусловенске културе. Често је томе служила архаизација, али не увек. Нормирање се притом сматрало као централизација норме. Толстој постулира за 1000³² година постојања стсл. (цсл.) књижевног језика три нормализаторска таласа:

(1) 9–10. век: стсл. (ћирилометодијевски) период и делатност школа које су настале у том оквиру;

(2) 14–15. век: делатност Трновске и Ресавске школе; 2. јужнословенски утицај у Источној Слaviји;

(3) 2. пол. 16. и 17. век: центри цсл. културе су вилњуска и кијевска³³ као и московска школа.

У сва три таласа заступљена је оријентација на грчке обрасце и тежња ка одвајању књишког језика од говорног (‘супстратно-дијалекатског’), тежња ка чувању међусловенске природе цсл., ка архаизацији норме – у максимално широком просторном (цео ‘грчко-словенски’ ареал) и временском распону (144–145). У другој и нарочито у трећој развојној фази ситуација постаје сложенија због локалних књижевних етничких језика. При томе постоје и одређени утицаји супстратних језика на конфесионалну писменост – што се обично схватало као кварење књижевног језика, чак као јерес. У вези са тим приказује се делатност Трновске и Ресавске школе – реформа патријарха Јефтимија Трновског, рад Константина Костенечког и Григорија Цамблака. Константин Костенечки подвлачи интернационалну природу цсл., који по њему треба називати ‘словенским’ и упућује на његову нарочиту блискост руском (ово је најраније такво сведочанство).

У овом контексту разматра се 2. јужнословенски утицај у Источној Слaviји. При томе се посебна пажња поклања делатности ‘странаца’ – угледних страних црквених великодостојника (руска црква тада није још била аутокефална) и учених монаха – митрополита Кипријана, Григорија Цамблака, Пахомија Логотета, Максима Грка и др. Њихова делатност је темељ премештања културног центра ‘грчко-словенског’ света у Западну и Московску Русију у 17. веку (145–146). Тај процес приказује се на широком фону европске историје 16. и 17. века – са реформацијом, противреформацијом, ренесансом, бароком и др. Једна од последица реформације било је формирање етничких књижевних језика на супстратној основи (словеначки, литвански, лужичко-

³¹ У вези са тим Толстој критикује усмереност конвенционалног приступа према „народности” – а тиме и питању дијалекатске основе стсл., што представља покушај „довољно праволинейно решавати проблем језика дијалекта-первоисточника и језика литературног – стсл.” (144). Он при томе упућује на социолингвистичке и културолошке карактеристике језика писмености и вере.

³² Тој историји припада, према Толстоју, и цео 18. век.

³³ Уп. тзв. 3. цсл. утицај у Московској Русији (Успенский 1983: 84–99).

српски, румунски и др.). Одјека европских догађаја има у 2. пол. 16. века и у Источној Европи, у облику првих превода Светог писма на језик близак локалном идиому. У вези са тим указује се на изразито мултиконфесионални контекст западних предела источне Слaviје – са протестантизмом, католицизмом, аријанством, унијатством, православљем. Православци су притом управо у унијатству видели главну опасност за своју (украјинску и белоруску) културу. Хетероген био је и књижевно-језички контекст овог ареала – са пољским, латинским, цсл. и тзв. *просјом мовом* (уп. г.). Учени православци на овим просторима све више су осећали недостатке још увек некодификованог цсл. и потребу за његовом нормализацијом. У таквом контексту настају први кодификацијски подухвати – граматика Смотричког, Острошка библија, буквари, азбуковници, лексикони (уз чување оријентације на грчке образце) (147–148).

Посебан став заузима по том питању Јурај Крижанић, хрватски католик, панслависта у души, који је у 17. веку дуже боравио у Московској Русији. Он посматра оријентацију према грчком као кварење цсл. и предлаже свој модел вештачког међусловенског књижевног језика ближег народној (по њему, хрватско-српској) основи. Такав заједнички језик помогао би да уједини Словене западног и источног закона. Иза тога става Крижанића Толстој види пансловенске идеје кругова далматинских, хрватских, чешких и пољских представника идеја епохе хуманизма. Такве идеје нарочито се испољавају у историографији.

У 16. и 17. веку у Источној Слaviји нагло се развија жанр верске полемике у оквиру које се разматра и питање језика писмене културе.³⁴ У Западној Русији се та полемика води између католика (који заступају предност латинског као језика знања и науке) и православаца, присталица цсл. Истакнуту позицију у католичкој полемици заузима исусовац Петар Скарга који сматра да ‘словенски’ није оспособљен за функцију језика науке и образовања. Њему противрече Иван Вишенски, православни монах, огорчени противник унијатства, који каже да ђаво мрзи ‘словенски’, али воли латински. У *Палинодији* (1621) Захарије Копистенског, јеромонаха, архимандрита угледне Кијево-печерске лавре, изложен је став православне цркве према црквеној унији. Православно становништво реаговало је на увођење црквене уније и сталне прогоне од стране католичке цркве (и католичке државе) јачањем сопственог образовног система и издавачке делатности. У оквиру тога објављују се православне књиге, уводи се настава реторике и поетике. Тако у тзв. Западној Русији, у Кијеву и Вилњусу, настају центри цсл. књижности. Занимљиво је да су се и унијати залагали за чување цсл. – али су при томе полазили од западног, римског порекла ћирилометодијевске мисије (149–150).

Тој мисији посвећен је рад „Кирилло-мефодиевская традиция у славян”.³⁵ Језичку ситуацију Слaviје Толстој посматра као симбиотичку. Тек од 19. века почиње тежња ка дивергенцији („языковое отталкивание”) (47). Чување цсл.

³⁴ У ствари су то две полемичке струје – у Московској и у Западној Русији (државној пољско-литванској заједници).

³⁵ Настао је на основи пленарног иступања на Међународном скупу слависта у Братислави 1993. Овде се користи издање у: Толстој 1998: 43–48, по којем се у заградама наводе стране.

традиције у времену и простору одвија се преко делатности различитих школа (центара). Посебна пажња поклања се формирању словенске самосвести (којој се Толстој враћа касније у својим другим радовима), чији почетак он ставља већ у великоморавски период (дакле, још пре црквене шизме 1054). Суштинску ознаку тог периода представља ‘словенско хришћанство’ (48). Код легендарног источнословенског летописца Нестора³⁶ у 12. веку словенска самосвест већ се испољава у облику вишекомпонентне хијерархијске структуре, на чијем се врху налази верска припадност коју прате (у овом редоследу) општесловенска, етничка и племенска (усколокална) припадност (47–48).

Важно место у радовима Толстоја заузима донационална писменост код Срба, при чему се српској грађи доследно приступа у ширем контексту не само Православне, већ и целокупне Слaviје, неретко и на општеевропском фону. Посебна пажња се поклања славеносрпској културнојезичкој традицији. Резултати вишедеценијских истраживања ове традиције представљени су у фундаменталном раду „Литературный язык сербов в XVIII – начале XIX в.”³⁷ Веома су значајни и радови „К историко-культурной характеристике „славяно-сербского” литературного языка” (Толстой 1988б),³⁸ „К вопросу об историкографическом слогe сербского („славеносербского”) литературного языка” (Толстой 1990в), „Архаизм и новаторство у језичкој реформи Вука Караџића” (Толстой 1966) и „Конкуренција и коезистенција норми у књижевном језику XVIII века код Срба” (Толстой 1982).³⁹ Ови радови пружају готово панорамску слику славеносрпске епохе у широком временском распону од Велике Сеобе до око 1825. године (почетак Вукове делатности), која се приказује на бази корпуса, репрезентативног и у квантитативном и у жанровском погледу.

Славеносрпски период још увек пружа бројна отворена питања у које спада и питање његових временских граница одн. периодизације. Толстој углавном преузима шему развоја довуковске писмености, коју је 1935. предложио Борис Унбегаун (UNBEGAUN 1935). Он у њој издваја три фазе:

- (1) 1690–1740.
- (2) 1740–1780.
- (3) 1780. – поч. 19. века.

Толстој подвлачи значај ванјезичких параметара у историји писмене културе, на којим је утемељена и Унбегаунова периодизација (218–219, 243–245):⁴⁰

- 1690. – година Велике Сеобе (којом се српски етнос дели све до 1918.)
- 1740–1780. – владавина Марије-Терезије
- 1780–1790. – доба јозефинизма, период релативне толеранције према мањинама у царевини и ратних успеха против Турака (1788–1791).

Две последње деценије века припремају тло за преокрет у српској историји кроз Први и Други српски устанак и стварање српске државе (244).

³⁶ Уп. и Живов 2002б.

³⁷ Први пут објављен у два чланка (у обрнутом хронолошком редоследу) (уп. Толстой 1978; 1979). Овде се користи издање у: Толстой 1998: 239–344; српски превод у: Толстой 2004: 65–147).

³⁸ Српски превод у: Толстой 2004: 186–192.

³⁹ Оба рада се налазе и у: Толстой 2004.

⁴⁰ Ту и даље се стране у заградама наводе према: Толстой 1998.

На основу корпусних података Толстој диференцира другу и трећу фазу шеме. Почетак славеносрпског он датира не раније од 1760. – према томе се претходни период (1740–1760) помера у дославеносрпско доба. У завршној фази Убегаунове шеме Толстој издваја два периода. Први (1780–1800) представља прелаз између славеносрпског (рускословенског) књижевног језика и књижевног језика на народној основи (289), док је други (1800–1825) доба конкуренције различитих норми књижевног језика.

Преглед почиње делатношћу Рачана (245–252). Она представља позну фазу средњовековног цсл. културног наслеђа у српском сегменту *Православне Славије*, али показује и одређене иновације, образложене животним контекстом српског друштва у то доба, као и битан утицај локалног идиома. Проповеди Рачана Толстој при томе сврстава не у круг традиционалне омитике, већ их схвата као посебан жанр (246). Језик Рачана приказан је на примеру ходочашћа Јеротеја Рачанина у Свету земљу (1727) и стваралаштва најзначајнијег аутора тог круга, Гаврила Стефановића Венцловића. У језику Јеротеја заступљене су три компоненте – поред србуљске, позни цсл. руске редакције и српски говорни језик. Њихова употреба је донекле регулисана, пре свега стилистичким параметрима (247).⁴¹ За разлику од других истраживача, који почетак руског утицаја у српској писмености сврставају у доба тек после 1740, Толстој га утврђује већ код Јеротеја. Утицај се при томе још не одвија на системском нивоу, већ у облику укључивања појединачних елемената цсл. позног руског типа. Венцловић је, вероватно, те три компоненте схватао не као варијанте инвентара истог језика, већ као два (‘прости’ српски – цсл. србуљског одн. московског типа) или чак три различита (иако блиска) језика. Толстој упозорава на паралеле у схватањима о језику код Венцловића и код ‘јужноруских’ (украјинских) учених људи 17. века (248),⁴² као и на свесну језичку употребу код Венцловића (249).⁴³ У вези са тим поставља се питање статуса оригиналне писмене (књижевне) делатности у поређењу са преводном. Наиме, у раним периодима књижевних традиција код православног словенства доминирају преводи, односно адаптације страних извора. Толстој у вези са тим заступа став да параметар оригиналности не треба употребљавати у евалуативне сврхе – већ њему, као и параметру индивидуалног ауторства, треба приступати диференцирано, нарочито када је у питању доба промене норме, стилског система.⁴⁴

Помињу се у раду и тзв. ‘руске’ школе код аустријских Срба у првим деценијама 18. века. Последицом њихове делатности Толстој сматра битну

⁴¹ Толстој указује на одређене (структурне!) паралеле са једним од најзначајних споменика писмене традиције руских расколника – *Житије*м (1672) протопопа Авакума (246).

⁴² „Суждения Венцловича близки к представлениям южнорусских (украинских) книжников XVII в., различавших ‘словенский’ язык и ‘простую мову’ и пользовавшихся нередко и тем и другим”.

⁴³ „Некоторые произведения инок Гавриил просто переписывал, некоторые при переписке перерабатывал и приближал к народному языку, некоторые переводил на язык, очень близкий к народному”.

⁴⁴ У културној парадигми старе *Православне Славије* индивидуално ауторство само по себи није било значајно. Преписивање канонских текстова и стварање нових (према канонима) схватало се као део животног задатка православног хришћанина, не као индивидуално стваралаштво.

промену језичког репертоара – место старе србуљске редакције заузима руски тип цсл., и то како у конфесионалној, тако у великој мери и у световној писмености, уп.: „В церковном обиходе, а в значительной мере и в обиходе гражданском, древнеславянский (церковнославянский) язык сербского образца был заменен древнеславянским языком русского образца” (254). Руски утицај, међутим, не проширује се на пословну писменост и приватну преписку, који не спадају у сферу књижевног језика и обично се занемарују у истраживањима. Толстој њих, напротив, сматра важним изворима за историју писмене културе (256–257). Српски развој се пореди са развојем у Московској Русији. Нарочита пажња се при томе поклања руском пословном језику. Он је током 17. и 18. века правио опозицију цсл. норми и корелирао како са народним говорним коинеом и дијалектима, тако и са језиком усмене народне културе.⁴⁵ За разлику од Московске Русије, пословни језици у јужним пределима *Православне Слaviје* били су већином несловенског порекла („латинский, немецкий, турецкий”).

Током другог периода славеносрпског (1740–1780) у писмености готово потпуно доминирају позни руски тип цсл. и високи стил руског књижевног језика. Од 1760. континуирано јача секуларизација писмене културе и одступање од жанровског канона *Православне Слaviје*, док се пре 1760. објављују само појединачни световни текстови. Као пример приказују се *Симеоноурафија* Жефаровића (1741) и опис Јерусалима Симеона Симоновића (1748). Оба аутора свесно употребљавају прилично нормализовани језик далек и од народног и од србуљске традиције (261). Захарије Орфелин 1759. године објављује своју *Калиграфују* – коју Толстој, заједно са неким другим текстовима, сврстава у сферу „деловог церковног и грађанског језика в середине XVIII в.” (261). Треба истаћи да његова анализа укључује и сферу усмене употребе књижевног језика – у проповеди и драми (263–267), барокним жанровима. У проповеди је јак утицај омитике Јоаникија Галатовског, Лазара Барановича, Стефана Јаворског, Теофана Прокоповича – угледних духовних лица доба Петра Великог, пореклом из тзв. Југозападне Русије. Драма је заступљена *школском драмом*, добро познатом наставницима ‘руских’ школа („драмы разучивались школярами и исполнялись в школе под руководством учителей”) (265).⁴⁶

Током следеће фазе славеносрпског (1760–1780) нагло расте број штампаних књига и удео оригиналних делова међу њима. Шири се жанровски репертоар и читалачка публика – на бази српског грађанског сталежа који се полако формира (289). Од преко стотину књига штампаних у овом периоду 40 још припадају конфесионалној писмености, али број световних текстова стално расте. Одређене секуларизације има и у конфесионалној писмености – у облику нове катихетике, чији језик показује већ прилични број

⁴⁵ „...большую роль играл достаточно четко нормированный и почти лишенный ярких локальных особенностей государственно-канцелярский, деловой ‘приказной’ язык”, который противопоставлялся языку с древнеславянской (церковнославянской) нормой и входил в определенную систему отношений с народно-разговорным койне и диалектами, а также с фольклорным языком”.

⁴⁶ Уп. трагедију наставника ‘руске’ школе Козачинског о смрти Уроша, сина цара Душана (1736) која је сачувана у редакцији (1795.) његова ученика, Јована Рајића.

србизама (уп. популаран катихизис Јована Рајића у више издања). Руски утицај и даље остаје јак, како у погледу жанровског репертоара, тако и језика писмености⁴⁷ (267–269). У световној писмености највише су заступљени различити приручници и уџбеници, као и административни текстови (прописи, закони, наредбе и сл.) (270–274). Њихов језик је у високој мери нестабилан и хетероген (272), што се показује на примеру *Нове сербске ариџметике* Василија Дамјановића (1767), првог српског уџбеника математике (273–274). Насупрот томе, језик историографије (*историографический слој*)⁴⁸ у овом периоду већ је у високој мери устаљен (274). Толстој при томе успоставља везу између ране славеносрпске историографије и језика и стила *Славеносрпских хроника* Ђорђа Бранковића. Оне не припадају славеносрпском добу, али представљају карику која повезује стару летописну традицију и научну српску историографију која започиње у ово доба (274–275).

Најзначајнији аутори овог периода су Павле Јулинац и Захарије Орфелин (којег Толстој сматра за његову централну личност) (276–289). Њихов језик (као и језик Јована Рајића) он сврстава у посебан тип (278). Језички репертоар, којим се Орфелин служи веома је широк, у њему су заступљени готово чисти позни цсл., историографски стил, језик близак говорном и руски књижевни језик тога доба (на пример, у биографији цара Петра из 1772). Избор језика детерминише се жанром и интенцијом текста. Свесна промена језичког кода нарочито је испољена у првом (и једином) броју првог српског часописа *Славено-сербски маџазин*, који је Орфелин издао 1768.⁴⁹ и који садржи текстове веома различитих жанрова – савете домаћег лекара, епиграме, приповетке, историјске и морално-поучне списе итд. Употреба језичких кодова код Орфелина је у знатној мери сређена и устаљена (287). Његово доба према Толстоју представља врхунац развоја и функционисања ‘руског’ типа славеносрпског (рускословенског) књижевног језика.⁵⁰ Тај језик остаје у употреби до 19. века, али се њему у последње две деценије 18. века све више супротставља ‘средњи’ језик (на народној основи), у којем се број рускословенских елемената доследно смањује (288–289). И овде се указује на неодређеност појма ‘народни’, уп.: ‘само понятие и формы ‘народной’ основы были в то время достаточно расплывчаты и требуют дополнительного определения’ (289).

На прелазу из 18. у 19. век постоји, дакле, коегзистенција три основна језичка модела (типа), или чак и три језика – руског (‘рускословенског’), цсл. руског типа и српског. Толстој нарочито подвлачи да се ради о моделима одн. системима одређених норми – док је у језику конкретних текстова готово увек заступљена мешавина елемената различитог порекла. Цсл. се при томе

⁴⁷ „Приток русских книг конфессионального и неконфессионального характера за этот период не ослабевал, а усиливался”.

⁴⁸ Толстој том стилу додељује истакнуту улогу у формирању и стабилизацији славеносрпског (уп. Толстой 1990в; српски превод у: Толстой 2004: 186–192).

⁴⁹ По обрасцу руског часописа *Ежемесячные сочинения*, који је излазио средином 18. века. Анализу Орфелиновог часописа в. у: KRETSCHMER 1989.

⁵⁰ „... период 1760–1780 гг. был временем кульминационным для развития и функционирования славяно-сербского, по сути дела русско-славянского (по терминологии А. Младеновича) литературного языка”.

све више потискује из сфере несакралне писмености, а у књижевном језику јача опозиција *рускословенски – српски народни* (289–290). Нестанак цсл., који је имао функцију координатора, карике између њих, води распаду целокупног система, чиме неспојивост различитих језика и њихових елемената постаје све очигледнија. Коегзистенција језика (стила) претвара се у процес њиховог разилажења (291), изазваног променама у жанровском и стилском саставу писмености и наглим порастом броја штампаних књига. Језик писмености овог доба Толстој дефинише као „язык торгово-интеллигентской среды Воеводины, своеобразное воеводинское койне” (292).⁵¹ У конфесионалној и параконфесионалној писмености и даље је заступљен цсл. (руског типа) „часто со значительной долей элементов русского литературного языка XVIII в.”, док србуљска редакција није више у употреби (293). Другим речима, у ово доба јача процес раздвајања језика сакралног (цсл.) и несакралног, којим се, за разлику од првог, могло служити у и црквеној и у световној писмености (294). Значајно место у жанровском систему и даље заузима историографија, чије је централно дело *Историја словенских народа* Јована Рајића (1794–1795). Она је успела да сачува свој значај и ауторитет и током потоњих деценија. Њен језик веома је близак језику Орфелиновог *Житија* цара Петра (1772), тј. језику тадашње руске историографије. У већини текстова, међутим, видљива је тенденција да место руских елемената заузимају посрбљени односно српски. То се добро види у језику биографије руског војсковође Суворова, коју је за српску публику 1799. превео Никола Лазаревић (295). Прилично близак језику историјских списа је језик пословне писмености, у мањем степену – периодике. Она је већ заступљена са више издања, што према Толстоју сведочи о знатном порасту српске читалачке публике крајем 18. века (298). Периодика је жанр са изразито хетерогеним саставом, а њен језик је зато у високој мери мешовит.

Школска и окошколска писменост и крајем 18. века заузима једно од централних места у штампаној продукцији. Занимљиво је да Толстој посебно истиче тај жанр, који је иначе слабо заступљен у истраживањима. Ради се о тада веома популарној врсти „торжественного красноречия” (позиви на јавне испите, говори захвалности крајем школске године и сл.). Указује се на значај ових текстова, који немају књижевне вредности, али у којима се осликава норма језичке употребе тадашње школе и образовних установа која је несумњиво утицала на развој књижевног језика (302–304).⁵² Језик уџбеника углавном је близак језику периодике – са изузетком буквара, у којима је заступљен прилично чист славеносрпски рускословенског типа (301). Исто важи и за граматiku Аврама Мразовића (1794), споменик кодификације позног цсл.⁵³ Сам славеносрпски остаје некодификован, иако је таквих подухвата било – што се показује на примеру италијанске граматике В. Љуштине (1794) и немачко-српског речника који се приписује Т. Аврамовићу (1790) (301–302).

⁵¹ О улози коинеа у процесу формирања словенских књижевних језика уп. KUNA 1976.

⁵² Уп. о томе КРЕЧМЕР 2021.

⁵³ И буквари и граматика имали су веома широки круг читалаца и непосредно су утицали на обликовање норме и језичку праксу српског друштва.

Анализа обухвата и песништво, жанр који је, такође, слабо представљен у истраживањима. Писмена култура *Православне Слaвије* није поседовала тај жанр (који је био заступљен само у усменој народној књижевности), али на прелазу из 17. у 18. век већ постоје и дитирамбска поезија класицизма и лирика (304–310). Песнички језик показује одређене подударности како са језиком поменуте свечане реторике (али без њених синтаксичких латинизама), тако и са језиком руске књижевности. Нарочито се подвлачи утицај „южноруских школьных духовных песен и вирш, принесенных русскими учителями еще в первой половине XVIII в.” на српско песништво тога доба (305–306).⁵⁴ Разматра се и веома популарна рукописна поезија, којој се ретко обрађају истраживачи, иако су у њој заступљени готово сви типови књижевних језика, који су тада били у употреби.⁵⁵ Избор језика је при томе обично условљен тематиком (наменом) текста. Језик рукописне лирике, која се налази „на грани устной и книжной словесности” прилично је слабо нормиран – али је она (у њој заступљена народна традиција) имала одређени утицај на штампана поетска дела духовне и историјске тематике – као пример наводе се дела владике Стратимировића, В. Ракића, С. Рајића и Ј. Рајића (307–309). У овим текстовима језик наслова разликује се од језика самог дела – у насловима је заступљен рускословенски тип језика, док је језик поетског текста близак локалном идиому (308).⁵⁶

Место раније барокне школске драме сада заузима комедија, углавном у облику превода одн. адаптација страних предложака. Више таквих комедија издао је за српску публику Емануило Јанковић. Њихов језик близак је говорном српском, док је број русизама сразмерно мали (312). Језичку праксу Е. Јанковића, према Толстоју, одређује сам жанр комедије, уп.:

„Не только и не столько сербское национальное самосознание побудило Э. Янковича выбрать довольно чистый сербский народный язык для своих переводов

⁵⁴ У српским истраживањима славеносрпског одредница *руски* обично се употребљава недиференцирано у односу на целокупну Источну Слaвију, чиме се занемарују битне разлике у историјском, културном и језичком развоју између Московске и тзв. Југозападне Русије (данашњих украјинских и белоруских предела) (уп. г.).

⁵⁵ „... эти стихи демонстрируют по сути дела все типы (виды) литературного языка, или, точнее, литературных языков, бытовавших в сербской среде во второй половине и к концу XVIII в. – русского, славяно-русского (т. е. церковнославянского русского типа с элементами русского, а иногда и сербского языка), смешанного славяно-русско-сербского (очень часто со значительным преобладанием последнего) и чисто сербского языка, т. е. языка, близкого к народному или народного”.

⁵⁶ Такве разлике у језику и стилу између делова који ‘урамљују’ основни текст (предговори, поговори и сл.) и самог текста заступљени су у различитим жанровима, нарочито у раним фазама славеносрпског, и имају готово системски карактер. Ово је битно пре свега у културолошком погледу: световна писменост овог доба представљена је претежно преводима, адаптацијама одн. имитацијама страних образаца и жанрова, који нису били заступљени у жанровском канону старе *Православне Слaвије*. Предговоре, уводе, коментаре за њих и сл. писали су сами славеносрпски аутори (преводиоци) – са намером да тиме учине дела разумљивијим за српског читаоца, тада још слабо упознатог са европском књижевношћу и њеним жанровима. Они при томе исказују своје ставове о важности образовања и знања за опстанак српског друштва у туђој средини, о култури и језику. Стога је, вероватно, методолошки исправније разматрати те делове одвојено од основног текста дотичног споменика. Уп. о томе Браловић 2022.

и перделок. Сам жанр комедије решително требовал „простога” језика, а не възвышеннога слога”.

Толстој подвлачи и битне разлике између усменог идиома свакодневице и књижевног језика, уп.: „язык Э. Янковича был довольно точной фиксацией воеводинского диалекта с некоторыми элементами нормализации и искусственности, без которых невозможно формирование литературного языка” (311). За разлику од горепоменутих поетских текстова, језик предговора (које су писали славеносрпски преводиоци одн. приређивачи страних узорака) и самих комедија је исти.

Е. Јанковић је 1787. издао први српски уџбеник физике – као и бројни други славеносрпски аутори, он пише различите жанрове. Језик уџбеника и комедија у ово доба готово се не разликује – што према Толстоју указује на свесну тежњу аутора да језик њихових дела буде разумљив српском читаоцу. На примеру Јанковићевог уџбеника разматра се важан процес настанка српске терминологије. Јанковић веома опрезно уводи нове речи и појмове који не постоје у народном језику, користећи при томе синониме или тумачења, уп.: „*часть, таль, парче*”, „*Океанъ* – наивеће море у свету” (312). Језик тада веома популарне поучне, морализаторске писмености такође је близак језику уџбеника. И овде већину текстова представљају преводи и адаптације страних предлогака. Као пример наводи се популарни француски *Поучиџелни маџазин за гецу*, који је превео Аврам Мразовић (1787–1800) (313).⁵⁷

Посебан статус у кругу аутора овог доба заузима Доситеј Обрадовић – амблем српског просветитељства, бивши монах, који је свој живот посветио просвећивању свог народа⁵⁸ (313–319).⁵⁹ Толстој посебно подвлачи хомогеност Обрадовићевог језика, у чему он види одјек његове свесне књижевнојезичке концепције (315–316).⁶⁰ Српске културне процесе он и овде посматра у ширем контексту, уп.: „Если обращаться к национальным аналогиям, которые всегда приблизительно, а во многих случаях и рискованны, то в истории сербского литературного языка Обрадович выполнял ту же роль, что у русских Карамзин, а Негош – что и Пушкин” (317).

Истакнута личност српске културе на прелазу из 17. у 18. век био је и Јован Рајић. Ђак ‘руске’ школе, он је као и бројни други славеносрпски аутори био духовно лице. У Рајићевом језику цсл. је заступљен знатно више него код Доситеја, у чему Толстој види свесну опозицију код Рајића – „сторону полемическую, направленную против расстриги Обрадовича, увлеченного

⁵⁷ Овај маџазин био је преведен на више језика. Могуће је да се Мразовић служио његовим немачким, односно руским преводом.

⁵⁸ Уп.: „все основные сочинения Обрадовича имеют одну, довольно четко выработанную моралистическую, отчасти этико-философскую, отчасти дидактико-практическую направленность, подчиненную его рационалистическо-педагогическим взглядам. Секуляризация народного просвещения становилась целью его литературной и общественной деятельности.”

⁵⁹ Вредно помена је да је Обрадовић своје радове свесно штампао грађанском ћирилицом, што је тада била прилично ретка појава, којом је истицана позиција аутора у културнојезичкој полемици око улоге и статуса цсл. у српском књижевном језику.

⁶⁰ Уп.: „Язык Обрадовича был в общем единым в его произведениях. Этот момент очень важен и для понимания его литературно-языковой концепции, и для определения в языковом плане места его произведений в общей системе и соотносительности произведений его современников-сербов.”

идеями иозефинизма, рационализма и антиклерикализма”. Док код више аутора овог доба јача тенденција ка употреби ‘средњег’ стила (језика), Рајић припада кругу присталица старијег система три стила (321).⁶¹

Све видљивије постају разлике у схватањима суштине и функција књижевног језика, што је према Толстоју карактеристично за процес прелаза од коегзистенције различитих језика писмености ка јединственом књижевном језику. Према Толстоју, ‘вишејезичност’ писмености у одређеној фази развоја неминовно прелази у конкуренцију „опытов”⁶² нормирования и кодифицирования литературного языка”. То се односи на периоде „борьбы за становление норм национального литературного языка. Именно в „преднациональный” период эта конкуренция обостряется, а ее прекращение знаменует собой начало нового этапа, этапа стабилизации норм национального литературного языка” (Толстой 1988в: 190). У прве две фазе Унбегаунове периодизацијске шеме (1690–1780) конкуренција норми још није заступљена (Толстой 1981: 188). Међутим, у 2. фази (1740–1780) већ коегзистира више стилова („многостилие”), при чему је избор стила и језика одређен жанром и тематиком текста.⁶³ Толстој и овде оперише у ширем, надетничком контексту, упоређујући српске књижевнојезичке процесе са руским, украјинским, бугарским и др., и успоставља, уз битне иновације, одређени континуитет традиционалног књижевнојезичког система *Православне Славије* и у 18. веку. Тај стари књижевни језик није био поливалентан,⁶⁴ у употреби су били различити облици језика – чији избор се одређивао жанром. У 19. веку, у новом културном контексту, већ се етаблира јединствена норма за све жанрове и све функције књижевног језика, чиме се онемогућује коегзистенција и конкуренција различитих норми (Толстой 1988в: 189).⁶⁵

За завршни славеносрпски период карактеристичан је ‘убрзани’ развој књижевности (Толстой 1988в: 190).⁶⁶ Руска књижевност кроз тај процес промене културног модела пролази нешто раније од српске, али развојне тен-

⁶¹ Уп.: „... он в своей литературной практике пользовался довольно четко нормированными различными языками.” Систем три стила, по којем се избор језика и стила детерминише жанром и интенцијом текста, у руску писменост средином 18. века увео је истакнути руски полихистор Михаило Ломоносов.

⁶² Тако је у оригиналу.

⁶³ То се нарочито добро види код Орфелина, уп. Толстой 1981: 188–189.

⁶⁴ Александар Исаченко формулисао је дистинктивне ознаке стандардних (код Исаченка: савремених књижевних) језика: поливалентност, кодификована норма, обавезна употреба, развијени репертоар функционалних стилова (Исаченко 1958).

⁶⁵ Уп.: „В применении к сербскому языку, как и к русскому, украинскому, болгарскому и др. в XVIII в. можно наряду со значительными инновациями констатировать и континуитет ранней книжно-языковой системы, которая не требовала поливалентности (термин А. В. Исаченко) литературного языка, т. е. его употребления во всех функциях, но определяла для различных жанров даже различные языки и допускала для отдельных жанров употребление народного или еще не выработанного (‘провизорного’) литературного языка. XIX век решительно и бескомпромиссно потребовал единой нормы для всех жанров и для всех функций литературного языка без конкуренции и сосуществования норм”.

⁶⁶ Уп.: „С 1780 г. до выхода Вукова *Српској речника*, – это время ускоренного литературного и литературноязыкового развития”. Концепцију ‘убрзаног’ развоја књижевности (у односу на бугарску ситуацију у позном 19. веку) предложио је познати културолог Г. Гачев (1964). Толстој постулира сличне ситуације за целокупну *Православну Славију*. Током прелаза на европски културни модел различити стилови (барок, рококо, класицизам, сентиментализам,

денције су исте у оба ареала, уп.: „Чувство принадлежности к ареалу *Rax Slavia Orthodoxa* слабеет, и одновременно растёт авторитет и притягательность своего более узкого, национального ареала, границы которого окончательно определяются”. У српској писмености у ово доба коегзистирају следеће нормe: (1) архаична славеносрпска (изразито руског типа); (2) новаторска (народносрпска); (3) цсл. руског типа (ретко србуљског) (Толстой 1988в: 191). Коегзистенција норми прелази у њихову конкуренцију – али даљи културно-језички развој иде код Руса и Срба различитим путевима и има различите резултате. Што се српске ситуације тиче, када је уклоњен најслабији елеменат система – цсл. – конкуренција се одвија између ‘средњег’ стила (језика) и језика блиског народном. Као што је познато, победу је однео последњи. У Русији, међутим, победио је управо ‘средњи’ стил, који је и постао темељ савременог језичког стандарда (Толстой 1988в: 192).⁶⁷ Пример ‘средњег’ стила у славеносрпској писмености пружају дела двојице популарних аутора с почетка 19. века, Милована Видаковића и Јоакима Вујића (Толстой 1998: 333–337), Вукових савременика и противника.

Толстој се више пута бави Вуковом делатношћу, иако обично у ширем тематском контексту. Он његову највећу заслугу види у реформи правописа, док најзначајнијом личношћу тадашње српске књижевности сматра Доситеја, уп.:

„Вероятно ему, а не Вуку Караджичу следует в первую очередь приписать роль реформатора сербского литературного языка. Вук же закончил, теоретически обобщил, лингвистически обосновал (вкуче с Дж. Даничичем и другими его последователями) и кодифицировал то, что производил и произвел Обрадович” (Толстой 1998: 325).

Толстојеви погледи разилазе се са општеприхваћеним ставовима србистике и по једном другом важном питању. Наиме, Толстој сматра да је народни језик био заступљен у српској књижевности и пре Вука и пре Доситеја – већ почевши од Венцловића, али тада још није био поливалентан (Толстой 1998: 326). Указује и на то да је формирање књижевних језика могуће према различитим моделима – како уз чување везе са традицијом, тако и (као што је случај са Вуковим моделом) уз прекид са њом, „который при всех обстоятельствах, как показал удавшийся эксперимент Караджича, не мог быть полным” (Толстой 1998: 326). У вези са тим указује се и на одређене недостатке књижевних језика фокусираних претежно на локални идиом (Толстой 1998: 317–318).⁶⁸

романтизам и др.) не одвијају се сукцесивно, већ се (делимично) преклапају, а целокупан развојни процес се одвија у много краћем року него у неправославној Европи (‘убрзано’).

⁶⁷ Уп. KRETSCHMER 2012.

⁶⁸ Уп.: „Караджич же и его сторонники пошли дальше, настаивая на более радикальных мерах, которые, на наш взгляд, не могли не привести к значительному сокращению стилистических возможностей литературного языка”. Уп. и Толстојева запажања у вези са истраживањима А. Албина (Албијанића) језика славеносрпских новина (Албин 1968): „если уж различать шумадийско-воеводинские черты и черты народные ‘общие’ (что вызвано, вероятно, ретроспективным взглядом от караджичевской или даже современной нормы), то следует, безусловно, отграничивать и русский язык XVIII в. от древнеславянского (церковнославянского) языка русской редакции, хотя сербскими писателями и журналистами в конце XVIII в.

У свим наведеним Толстојевим радовима посвећеним славеносрпском добу грађи се приступа са надјезичког (филолошког) и надетничког нивоа, при чему се узимају у обзир културолошки, историјски, етнолингвистички параметри и подаци. Тиме се омогућује ‘панорамски’ поглед на културно-језичку ситуацију у прошлости и њена реконструкција.

Веома су занимљиви и приступи реконструкцији погледа на свет, (етничког) сазнања у старој *Православној Славији* и процеса у њој уочи стварања националних стандардних језика. Свој основни метод ‘синхроних пресека’ („синхронных срезов”) Толстој примењује и овде. Најстаријим периодом словенске историје у том погледу бави се рад „Древняя славянская письменность и становление этнического самосознания у славян” (Толстой 1982).⁶⁹ Формирање етничке самосвести доводи се у везу са настанком заједничког – надетничког – културног језика (стсл.), који Толстој сматра најистакнутијом ознаком средњовековне Славије. Та самосвест представља сложену појаву која показује варијабилност у времену и простору (49). Најважнију базу података за проучавање формирања самосвести пружају словенски извори. Као и у другим радовима, и овде се посебна пажња поклања методолошкој бази истраживања. У овом раду су формулисана релевантна питања, односно проблеми. У први круг проблема сврставају се време формирања словенске писмености и сфере њене употребе; питање временског односа глаголице и ћирилице, односно словенске и несловенске писмености (азбуке и књижевног језика). У други круг проблема спадају етнички контекст словенске писмености, односно етничка структура словенства у доба формирања те писмености и утицај писмености и књижевности на самосвест. Трећи круг проблема представљају односи словенске писмености и књижевности и верских институција (сакрални текстови, богослужење, црквена хијерархија и сл.) (49–50). У наставку се спроводи анализа постављених питања (проблема). Настанак словенске писмености везан је за мисију Солунске браће – Толстој аргументовано одбија хипотезе о дохришћанској словенској писмености (50–51). Иако је период готово општесловенске заступљености стсл. био веома кратак, он ипак сведочи о свести о јединству, односно блискости словенских говора, што подржава формирање словенске самосвести (52–53). Он истиче и аутономност глаголице, њену независност од грчке или латинске грађије – према Толстоју, она је „демонстрация славянской культурной автономии” (53). Разматрају се и разлике у развоју између Православне и Латинске Славије након црквене шизме 1054. (55–56). Тако, у 13–14. веку у Латинској Славији заступљена је хетерогена диглосија, а у *Православној Славији* – хомогена диглосија. При томе је степен хомогености био толико висок да неки стручњаци сматрају ситуацију монолингвалном (уз одређену стилистичку диференцијацију јединственог језика). Потврдом тога могу се сматрати ‘прелазни’, хибридни облици језика у одређеним жанровима – као, на пример, у источнословенским летописима. На почетку 12. века летописац Нестор одређује Словене као заједнички етнос са посебним језиком и специфичном писме-

употребљались преимущественно такие русизмы, которые были общи русскому языку XVIII в. и древнеславянскому поздней русской редакции” (Толстой 1998: 298).

⁶⁹ Овде се користи издање у Толстой 1998: 49–63, по којем се у заградама наводе стране.

ношћу (56).⁷⁰ При томе он формулише одређену градацију њихове самосвести.⁷¹ заједничка општесловенска припадност (ниво етничке (генетске) породице), етнички (народни) и племенски (трибални) ниво. Према томе, на горњем нивоу Словени улазе у опозицију, на пример, са Власима, Аварима, Половцима и др. На другом нивоу заступљене су опозиције типа Чеси vs. Морављани (Срби и сл.). Као пример за племенски ниво наводи се позната листа источнословенских племена код Нестора (57).⁷² С обзиром на важност конфесионалне припадности за самосвест људи у донационално доба, наведеној градацији *племе – народ – етничка породица* додаје се параметар верске припадности (58–61). При томе долази до мешања националног (етничког) и верског, уп.: ‘српска вера’ у односу на православље; руска реч *крестьянин* (хришћанин) за сељака и др. Тема одбране свог (верски везаног) књижевног језика остаје стално актуелна у оквиру средњовековне словенске полемике о ‘тројезичној јереси’. У вези са тим упућује се на, већ од 9. века, веома популарна схватања о сакралности словенске азбуке, која чине саставни део самосвести Словена – уп. тзв. *азбучну молићву*. То је нарочито испољено у односу на глаголицу (60–61). Дакле, настанак стел. писмености Толстој сматра изузетно значајним импулсом за развој и формирање словенске самосвести – без обзира на то што је свест о словенској заједници постојала и пре тога.

Нешто каснијем периоду, и само једном етничком сегменту Слaвије, посвећен је рад „Этническое и культурное самосознание сербов в связи с развитием письменности (литературы) и литературного языка в XII–XIV вв.” (Толстой 1989).⁷³ У ширем историјском контексту до 12. века (са фокусом на балкански простор) приказује се значај покрштавања за формирање српске народности и етничке самосвести (184–185) и даје се преглед етничке, дијалекатске и државне структуре српског простора. При томе се испољавају две тенденције које се стално смењују – конвергенција и дивергенција (186–187). У центру пажње рада је период Немањићке државе (12–14. век) (188). При томе се 13–14. век (према Белићу) сматрају централним периодом еволуције српског језика. Књижевни језик у ово доба већ је добро развијен, а дијалекатске особине у њему слабо су заступљене (190–192). Паралелно постоји пословни језик – као пример наводи се Законик цара Душана (196–197). Приказује се жанровски систем тога доба и његов развој (193) – при чему се подвлачи да је култ Немањића био заступљен и у иконографији и хагиографији (194–195). Нарочити интерес представљају осврти на исихазам код Срба (196) и на контекст тадашње Босне, укључујући богумилство и његову писменост (197–199).

⁷⁰ Уп. и Толстой 1993 – исто у: Толстой 1998: 431–439.

⁷¹ Формирању самосвести и сазнања о словенској заједници посвећена су веома занимљива истраживања Миљникова, уп. Миљников 1996, 1999.

⁷² При томе се упозорава на то да је одредница *Русь* код Нестора пре државна него етничка. Као што је познато, атрибуција те одреднице и данас представља отворено питање праћено оштром полемиком.

⁷³ Овде се користи издање у: Толстой 1998: 184–199, по којем се у заградама наводе стране. Српски превод в. у: Толстој 2004: 175–185. О етничкој и културној самосвести Хрвата у 12–14. в. в. Толстой 1989; исто у: Толстой 1998: 345–359. Уп. и Толстой 1998а; Толстој 1990.

На крају, желели бисмо да укратко представимо још два рада: „Язычество и христианство Древней Руси” (Толстой 1992) и „Два иностранных свидетельства XVI в. о славянах, русских, о церковнославянском и русском языке” (Толстой 1990). У првом чланку⁷⁴ говори се о изузетном значају покрштавања Словена и, у овом контексту, настанка првог и заједничког (на почетку готово за целокупну Славију) књижевног језика на словенској основи.⁷⁵ Навешћемо само нека важна запажања у вези са настанком хришћанске писмене културе код Словена. У раду се подвлачи изузетни значај византијског утицаја на ту културу – као и грчке диглосије (*кайтаревуса* vs. *димойиики*) за диглосију *Православне Славије* (427–428). Језик је компонента културе – и њен алат (428). Тиме је образложен доследни приступ истраживању језика у радовима Н. Толстоја на надјезичком и надетничком нивоу – у анализу се укључује глобални културно-историјски контекст. Занимљиво је да покрштавање Словена није водило ка протеривању старе, паганске културе, већ ка врсти синтезе, симбиозе обе културе. Толстој узрок томе види у природи хришћанства које је, за разлику од низа других конфесија, заснованих на митологији, „религија историческая” (429).⁷⁶ Специфичност рецепције хришћанства вероватно је узрок и томе што стара Русија није знала за двоверје слично скандинавском (430). Код Словена се развија јединствени систем, у којем је (у небеској сфери) заступљен хришћански култ, док су у земљи, и нарочито у подземном свету, смештене природне појаве, а још више нечиста сила. У схватању простога народа то су биле (и још јесу) супротстављене снаге – али унутар истог система. Словенска рецепција хришћанства ретко се тематизује у радовима историјске славистике. Већ у овом кратком раду Н. Толстој успева да покаже више грана те веома сложене тематике.

Рад „Два иностранных свидетельства XVI в. о славянах, русских, о церковнославянском и русском языке” (Толстой 1990)⁷⁷ бави се, на први поглед, другим питањима – међутим, и овде се ради о важним изворима који се не користе у довољној мери у истраживањима. Реч је о сведочанствима странаца који су посећивали (и описивали) стару Славију. У њиховим списима представљен је поглед ‘споља’ који пружа важну позадину за реконструкцију живота, културе и језичке употребе у Славији. У раду су представљени сведочанства пољског историчара Матеја Меховите (из 1517) и Италијана Антонија Посевина. Обојица су, дакле, католици, Посевино чак и исусовац, посланик римског папе. Обојица су била довољно упозната са Славијом – Меховита је аутор чувене пољске историје Новог доба, Посевино – дипломата, добро упознат са Пољском и Московском Русијом.⁷⁸ Такав контрастивни приказ словенског и несловенског савременика тада у Европи још слабо

⁷⁴ Овде се користи издање у: Толстой 1998: 422–430, по којем се наводе странице у заградама.

⁷⁵ Тема словенског паганског пантеона заступљена је више као позадина – уп. осврт на хришћанску транспозицију словенских паганских божанстава (428).

⁷⁶ Уп.: „... попытаемся объяснить, почему после Крещения Руси столкновение двух различных систем – христианской и языческой – не привело к непримиримому конфликту, к исчезновению одной из них, а создало ... определенные условия для культурного сосуществования и взаимодополнения”.

⁷⁷ Овде се користи издање у: Толстой 1998: 440–453, по којем се наводе странице у заградама.

⁷⁸ Први исусовац који је посетио Москву.

познате Московске Русије и сам по себи је занимљив и вредан пажње. Али тематска позадина рада је ипак значајнија – виђење Слатије, нарочито њеног православног дела, уочи Новог доба из Европе.⁷⁹ Наиме, дуго пре 16. века (којим се бави рад) код страних, словенских и несловенских европских хроничара постојала је прилично јасна слика словенске заједнице – у етничком, историјско-културном и језичком погледу. У 16. веку – добу пољског ‘сарматизма’ и далматинског ‘илиризма’ – она постаје још јаснија и потпунија (440). Тако, Меховита указује на аутохтоност словенског становништва у различитим земљама. У својем „Трактату о две Сарматије” он даје доста тачну слику поделе Словена на јужне, западне и источне. У јужне Словене он сврстава Србе, Бугаре, Босанце, Хрвате и Слате (вероватно: Словенце) – уз Далматинце (словенски живаљ Далмације) и Панонце (Хрвате, можда и Србе северније од Дунава) (441). Посебно се издвајају Карни (словеначки живаљ Горње и Доње Крајне – данашња централна Словенија) (442). Међу западним Словенима нарочито детаљно се приказују Пољаци, које Меховита деле на четири групе, додајући им Кашубе и Поморане. Помињају се и лужички Срби. Код Меховите је нарочито интересантно виђење источних Словена – он ту издваја Рутене (на земљама ван Московске Русије – пре свега, у државној пољско-литванској заједници) и Московите (у Московској Русији).⁸⁰ Занимљиво је и његово сведочанство о језичкој употреби: у руским црквама у богослужењу се употребљава српски (дакле, ‘словенски’), док целокупни простор Источне Слатије од Новгорода до јужно од Кијева говори на руском и на ‘словенском’, држи се грчког обреда и припада јурисдикцији цариградског патријарха (444).

У трактатима Посевина о Московској Русији, насталим 1582–1583, такође се помињу две Русије – једна под владавином московског цара, друга – пољског краља. (446). За разлику од Меховите, Посевино ‘словенски’ језик богослужења сматра руским и указује на то да је он готово идентичан ономе који је у употреби код Источних Словена, поданика пољског краља. Бележи се одсуство штампарија у Московској Русији (књиге се преписују) (447), као и одсуство школа сличних онима у западној Европи, као и учених богослова, који би својим проповедима просвећивали народ. Код Московљана се изузетно образованим сматра већ онај који зна ‘словенску’ азбуку (448). Али се бележе бројни преводи канонске патристике.

Према Толстоју, списи Меховите и Посевина (као и нешто касније познати Лудолфов спис) сведоче о томе да су странци били свесни како разлика између говорног руског и језика богослужења (цсл.), тако и њиховог генетског сродства. Посевино се највише занимао за могућности прелаза источних Словена у католичку веру. То би се по њему дало остварити преко Западне Русије, која је била под владавином католичког краља. Ово запажање је веома значајно, јер показује да је Посевино знао за углед и утицај учених људи и богослова управо из ових предела на верска питања у Московској Русији.⁸¹

⁷⁹ Уп. фундаментална истраживања ове значајне теме у: Мьльников 1996; 1999.

⁸⁰ Важна информација даје се овде и у опширним фуснотама.

⁸¹ Тзв. 3. цсл. утицај – Југозападне Русије на културу и писмени језик Московске Русије у 17. веку (уп. Успенский 1983: 84–99).

Основни циљ нашег прегледа био је да се покаже значај, ширина и дубина истраживања Никите Толстоја, једног од великих слависта 20. века, посвећених донационалној култури и језику *Православне Слације*. Формат рада захтевао је неопходност одређене селекције. Ипак, надамо се да смо успели да изнесемо увид у неке његове нарочито значајне радове и да прикажемо особености његовог истраживачког поступка.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Албин Александар. *Језик новина Сћефана Новаковића*. Нови Сад: Матица Српска, 1968.
- АЛЕКСЕЕВ, А. А. Пути стабилизације језиковој норми в Росоји XI–XVI вв. *Вопросы языкознания* 2 (1987): 34–46.
- АЛЕКСЕЕВ, А. А. Внутренняя хронология русского литературного языка. В. Н. Топоров (ред.). *Philologia Slavica* (к 70-летию академика Н. И. Толстого). Москва: Наука, 1993, 238–244.
- БРАЛОВИЋ, Александра. О предговорима као жанру славеносрпске писмености (на грађи текстова З. Орфелина). *Научни сасјанак славистија у Вукове дане* 51/1 (2022): 61–70.
- ВИНОГРАДОВ В. В. *Очерки по историји руског литературног језика XVII–XIX вв.* Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во, 1934 (1938²).
- ВИНОГРАДОВ В. В. *Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка*. IV Международный съезд славистов, Доклады. Москва: АН СССР, 1958.
- ГАЧЕВ, Георгий. *Ускоренное развитие литературы*. Москва: Наука, 1964.
- ЖИВОВ, В. М. Особенности рецепции византийской культуры в Древней Руси. В. М. Живов. *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*. Москва: Языки славянской культуры, 2002а, 73–115.
- ЖИВОВ, В. М. Об этническом и религиозном сознании Нестора Летописца. В. М. Живов. *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*. Москва: Языки славянской культуры, 2002б, 170–186.
- КРЕЧМЕР, Ана. Культурно наследство Православной Слацие в рассеянии (школа и письменная культура у сербов на австрийских землях после великого исхода). Светозар Бошков, Борис Стојковски, Предраг М. Вајагић (ур.). *Ејархија Бачка у осмовековној исјторји Срјске православне цркве*. Бачка Паланка – Нови Сад: Филозофски факултет – Српска православна Црквена општина Бачка Паланка, 2021, 78–94.
- ЛАРИН, Б. А. *Разговорный язык Московской Руси*. Начальный этап формирования русского литературного языка. Ленинград: ЛГУ, 1961.
- ЛИХАЧЕВ, Д. С. Древнеславянские литературы как система. *Славянские литературы*. VI Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. Москва: АН СССР, 1968, 5–48.
- МЫЛЬНИКОВ, А. С. Картина славянского мира: Взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века. Санкт-Петербург: РАН, 1996.
- МЫЛЬНИКОВ, А. С. Картина славянского мира: Взгляд из Восточной Европы. Представления об этнической номинации и этничности XVI – начала XVIII века. Санкт-Петербург: РАН, 1999.
- ОБНОРСКИЙ, С. П. *Очерки по истории русского литературного языка старшего периода*. Москва – Ленинград: АН СССР, 1946.
- ПИККИО, Рикардо. *Древнерусская литература*. Москва: Языки славянской культуры, 2002.
- ПИККИО, Рикардо. *Slavia Orthodoxa*. Литература и язык. Москва: Знак, 2003.
- СОБОЛЕВСКИЙ, А. И. *1711–1911. Ломоносов в истории русского языка*. Санкт-Петербург: Имп. Акад. наук, 1911.
- ТОЛСТОЙ, Н. И. К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян. *Вопросы языкознания* 1 (1961): 52–66 (исто: Толстой 1988: 34–52; Толстой 1998: 66–89).
- ТОЛСТОЙ, Н. И. Роль древнеславянского литературного языка в истории русского, сербского и болгарского литературных языков в XVII–XVIII вв. Р. И. Аванесов, С. И. Котков (изд.). *Вопросы образования восточно-славянских литературных языков*. Москва: АН СССР, 1962, 5–21 (исто: Толстой 1988: 87–108).

- Толстой, Н. И. Взаимоотношения локальных типов древнеславянского (литературного) языка позднего периода (2-я пол. XVI–XVII вв.). *Славянское языкознание. V Межд. съезд славистов. Доклады сов. делегации.* Москва: АН СССР, 1963, 230–272 (исто: Толстой 1988: 52–87; Толстой 1998: 102–147).
- Толстой, Н. И. Роль кирилло-мефодиевской традиции в истории восточно- и южнославянской письменности. *КСИС* 39 (1963). *Исторические связи славянских народов.* Доклады к V Международному съезду славистов. София, сентябрь 1963, 27–38. (исто: Толстой 1988: 140–153).
- Толстой, Н. И. Старинные представления о народно-языковой базе древнеславянского литературного языка (XVI–XVII вв.). *Вопросы русского языкознания.* Москва: МГУ, 1976, 177–204 (исто: Толстой 1988: 108–127; Толстой 1998: 148–173).
- Толстой, Н. И. Литературный язык у сербов в конце XVIII – начале XIX века. *Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков.* Москва: Наука, 1978, 269–328.
- Толстой, Н. И. Литературный язык сербов в XVIII в. (до 1780 г.). *Славянское и балканское языкознание.* История литературных языков и письменность. Москва: Наука, 1979, 154–201.
- Толстой, Н. И. Культурно- и литературно-исторические предпосылки образования национальных литературных языков (на материале сербскохорватского, болгарского и словенского языков). *Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе.* Москва: Наука, 1981, 122–134 (исто: Толстой 1988: 154–164).
- Толстой, Н. И. Древняя славянская письменность и становление этнического самосознания у славян. *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.* Москва: Наука, 1982, 236–247 (исто: Толстой 1988: 128–140; Толстой 1998: 49–63).
- Толстой, Н. И. *История и структура славянских литературных языков.* Москва: Наука, 1988.
- Толстой, Н. И. Отношение древнесербского книжного языка к старославянскому языку. Н. И. Толстой. *История и структура славянских литературных языков.* Москва: Наука, 1988а, 164–173.
- Толстой, Н. И. К историко-культурной характеристике „славяно-сербского” литературного языка. Н. И. Толстой. *История и структура славянских литературных языков.* Москва: Наука, 1988б, 174–186 (исто: Толстой 1998: 212–228).
- Толстой, Н. И. Конкуренция и сосуществование норм в литературном языке XVIII века. Н. И. Толстой. *История и структура славянских литературных языков.* Москва: Наука, 1988в, 186–194.
- Толстой, Н. И. Древнеславянский литературный язык в XII–XIV вв. (его функции и специфика). *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма.* Москва: Наука, 1989а, 14–24 (исто: Толстой 1998: 90–101).
- Толстой, Н. И. Этническое и культурное самосознание сербов в связи с развитием письменности (литературы) и литературного языка в XII–XIV вв. *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма.* Москва: Наука, 1989б, 117–129 (исто: Толстой 1998: 184–199).
- Толстой, Н. И. Этническое и культурное самосознание хорватов в связи с развитием письменности (литературы) и литературного языка в XII–XIV вв. *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма.* Москва: Наука, 1989в, 152–164 (исто: Толстой 1998: 345–359).
- Толстой, Н. И. Два иностранных свидетельства о славянах, русских, о церковнославянском и русском языке. М. Я. Гловинская, Е. А. Земская (ред.). *Язык: система и подсистемы. К 70-летию М. В. Панова.* Москва: АН СССР, 1990а, 265–280 (исто: Толстой 1998: 440–453).
- Толстой, Н. И. Несколько размышлений о славянских литературных языках, литературно-языковых ситуациях и концепциях. Славянские и балканские культуры XVIII–XIX вв. Москва: АН СССР, 1990б, 29–36 (исто: Толстой 1998: 22–29).
- Толстой, Н. И. К вопросу об историографическом слого сербского (‘славеносербского’) литературного языка. *Зборник Майице српске за филолоџију и лингвистику* 33 (1990в): 479–486 (исто: Толстой 1998: 229–238).
- Толстой, Н. И. Этническое самопознание и самосознание Нестора Летописца, автора „Повести временных лет”. Б. А. Успенский, М. Н. Шевелева (ред.). *Исследования по славянскому историческому языкознанию.* Памяти Г. А. Хабургаева. Москва: МГУ, 1993, 4–12 (исто: Толстой 1998: 431–439).

- Толстой, Н. И. Как называли сербы свой литературный язык в XVIII и начале XIX века? *Славяноведение* 1 (1996): 32–38.
- Толстой, Н. И. Slavia Orthodoxa и Slavia Latina – общее и различное в литературно-языковой ситуации (опыт предварительной оценки). *Recherche slavistique* XLII (1995): 89–102 (исто: *Вопросы языкознания* 2 (1997): 16–23).
- Толстой, Н. И. *Избранные труды*. Т. II. Москва: Языки русской культуры, 1998.
- Толстой, Н. И. Язык – словесность – культура – самосознание. Н. И. Толстой. *Избранные труды*. Т. II. Москва: Языки русской культуры, 1998а, 10–21.
- Толстой, Н. И. Литературный язык сербов в XVIII – начале XIX в. Н. И. Толстой. *Избранные труды*. Т. II. Москва: Языки русской культуры, 1998б, 239–344.
- Толстой, Никита. Архаизм и новаторство у језичкој реформи Вука Караџића. *Анали Филолошкој факултета Београдској универзитету*. Год. 1965. Св. 5 (1966): 227–234.
- Толстой, Никита. Конкуренција и коегзистенција норми у књижевном језику XVIII века код Срба. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 10 (1981): 33–40.
- Толстой, Никита. Однос старог српског књишког језика према старом словенском језику. *Научни састанак слависта у Вукове дане* 8/1 (1982): 15–25.
- Толстой, Никита. Језичка ситуација у западним деловима Источног и Јужног словенства у XVII веку. *Књижевни језик* (Сарајево) 19/4 (1990): 161–167.
- Толстой, Никита. *Судије и чланци из историје српског књижевног језика*. Београд – Нови Сад: Матица Српска, 2004
- Трубецкой, Н. С. *К проблеме русского самопознания*. Париж: Евразийское книгоиздательство, 1927.
- УНБЕГАУН, Б. О. Происхождение русского литературного языка. *Новый журнал* 100 (1970): 306–319.
- УНБЕГАУН, Б. О. Русский литературный язык: проблемы и задачи его изучения. А. А. Алексеев (ред.). *Поэтика и стилистика русской литературы*. Ленинград: АН СССР, 1971, 329–333.
- УСПЕНСКИЙ, Б. А. *Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка*. IX Международный съезд славистов. Доклады. Москва: МГУ, 1983.
- Филин, Ф. П. *Истоки и судьбы русского литературного языка*, Москва: Наука, 1981.

*

- FERGUSON, Charles. On Diglossia. *Word* 15 (1959): 325–359.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Československá akademie věd, 1963.
- HAVRÁNEK, Bohuslav. Задачи литературного языка и его культура. *Prager Linguistischer Zirkel*. München: Propyläen, 1971, 338–377.
- HÜTTL-FOLTER, Gerta. Zusammenhänge zwischen dem sprachlichen Erbe und der neueren russischen Literatursprache. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 25 (1979): 26–47.
- HÜTTL-FOLTER, Gerta. Zur Rolle des 17. Jh.s in der Sprachgeschichte Russlands. *Sprache und Literatur Altrusslands*. Münster: Aschendorff, 1987, 73–80.
- HÜTTL-WORTH, Gerta. Zum Primat der Syntax bei historischen Untersuchungen des Russischen. *Studia Linguistica Alexandro Vasilii filio Issatschenko a collegis amicisque oblata*. Lisse: P. de Ridder Press, 1978, 187–190.
- ISSATSCHENKO, Alexander. *Geschichte der russischen Sprache*. Bd. 2. Heidelberg: Winter, 1983.
- KRETSCHMER, Anna. *Zur Diskussion um den Ursprung des russischen „literaturnyj jazyk“* (seit Ende der 50er Jahre). Hagen: Bochumer Slavistische Beiträge 8, 1986.
- KRETSCHMER, Anna. *Zur Methodik der Untersuchung älterer slavischer schriftsprachlicher Texte* (am Beispiel des slavenoserbischen Schrifttums). Slavistische Beiträge 241. München: Kubon & Sagner, 1989.
- KRETSCHMER, Anna. Und noch einmal zur Diglossie. *Wiener Slavistischer Almanach* 33 (1994): 181–195.
- KRETSCHMER Anna. Šta bi bilo da nije bilo Vuka? G. Ilić Marković, A. Kretschmer, M. Okuka (Hg.). *An den Anfängen der serbischen Philologie. Salo debeloga jera libo azbukoprotres* von Sava Mrkalj (1810–2010) – на почечима српске филологије. *Сало гебелоја јера либо азбукојпроџрес* Саве Мркаља (1810–2010). *Philologica Slavica Vindobonensia*. Bd. 1. Frankfurt/Main u. a. O.: Peter Lang, 2012, 281–285.
- KUNA, Herta. Књижевне koine у relaciji prema predstandardnim idiomima i standardnom jeziku. *Književni jezik* (Sarajevo) 5/1–2 (1976): 9–20.

- MARTI, Roland. Slavia Orthodoxa als literar- und sprachkritischer Begriff. *Studia slavico-byzantina et medievalia europensia*. Vol. I. Studies on the Slavo-Byzantine and West European Middle Ages: In memoriam Ivan Dujčev. Sofia: Dr. Peter Beron, 1989, 193–200.
- РИСЦИО, Riccardo. Die historisch-philologische Bedeutung der kirchenslavischen Tradition. *Welt der Slaven* VII (1962): 1–27.
- РИСЦИО, Riccardo. *Litteratura della Slavia ortodossa* (IX–XVIII sec.). Bari: Dedalo, 1991.
- УБЕГАУН, Boris. *Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes*. Paris: Champion, 1935.

Ана Кречмер

ПИСЬМЕННАЯ КУЛЬТУРА ПРАВОСЛАВНОЙ СЛАВИИ
В ТРУДАХ Н. И. ТОЛСТОГО

Резюме

К теме донациональной славянской письменности Н. И. Толстой обращался в течение почти всей своей научной жизни. Особое внимание он уделял при этом письменной культуре православного славянства. Методологической базой этих его исследований является концепция т. н. *Православной Славии* – единого в отношении цивилизационной (христианской) культуры многовекового ареала всех православных славян, влахов и молдаван. В работе рассматриваются основные характеристики концепции и некоторые особо значимые работы Толстого в данной области. Представлены также особенности его научного подхода, по многим параметрам отличающегося от конвенциональных исследований старых письменных традиций. Особое внимание в работе уделяется двум относительно слабо разработанным тематическим блокам. Это – славяносербская письменность австрийских сербов (сер. XVIII – сер. XIX вв.) и внутренняя культурно-языковая дифференциация Восточной Славии, в которой представлены две весьма различные культурные традиции – Московской и т. н. Юго-Западной Руси.

Institut für Slawistik der Universität Wien
ААКН, Spitalgasse 2-4, Hof 3
1090 Wien, Österreich
anna.kretschmer@univie.ac.at

(Примљено: 3. априла 2023;
прихваћено: 18. маја 2023)